

Приповетке, 1932.

Садржај

Вечито дужни

Сеоски писмоноша

Печалбарова жена

Покојни Алија, лулар

Оскрнављено братство

Јове наполичар

824.963.41

-32

234 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 234

АНЂЕЛКО М. КРСТИЋ

ПРИПОВЕТКЕ

Др. мед. ИЛИЈА БУРИЧИЋ
XXXIV 74

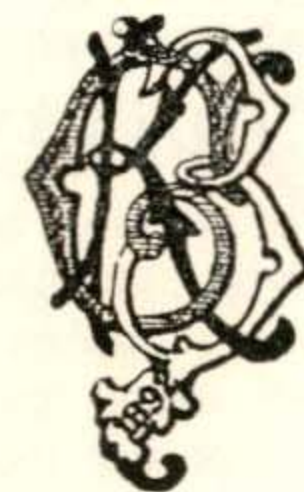
ПРИПОВЕТА

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА

КОЛО XXXV. БР. 234.

АНЂЕЛКО М. КРСТИЋ

П Р И П О В Е Т К Е

БЕОГРАД

1932

мв. др.
48875

Вечито дужни

Мочарна јесен притисла као камен на груди. Тмоласти облаци се од неколико дана натуштено комешају изнад планине Јабланице, спуштају долином Црно-Дримова тока, па прекриљују и Охридско Поље, на коме црна згаришта попаљених села причају горку обману и безнадежан живот десеткованог и голог народа.

Киша сипи, а кад прекинута хладним ветром мало престане, јави се бледо и болесно македонско сунце и пропусти по који суморан зрак кроз подеротине облака, колико да наговести озеблом сељаку да и оно постоји и греје, али тамо негде далеко иза облака, друге људе и друге крајеве.

На кршевитом пропланку, недалеко од Дримове обале, једва у магли распознаје се мало сеоце, некада од шездесет и неколико прилично удобних домова, а сада од тридесетину колиба, са посрнулим зидовима сеоске цркве без крова. Људи се преселише у варош; други поведоше остатак своје породице са собом у печалбу, а више домова затре се, не оста живе душе за помен. И данас се можда налази по врлетном кршу, више села, зарђала коса, привезана жицом за дугачку држаљу, којом се слобода текла; још се беласају непокопане људске кости по шумарку, а међу стенама заглављени скелет само орловима прича варварство вођа ослободилаца, који на дан 20 јула 1903 године запалише труд на рањено тело човека, па га пустише као обневидело кљусе да ломи ноге и размскава главу преко овога крша.

После два месеца лутања по планини врати се на своје запаљено огњиште удовица Трпковица Мирческа са своја два малишана: са Радом, четворогодишњим синчићем, и Божаном, одојчетом на сиси, врати се и заста пред развалинама свога опустела дома. Њена пре тога бујна и несавладљива снага беше обамрла и утрнула, и немаше сузу да пусти пред страшном јавом што јој се у очи унесе. И није знала ни шта пре да жали: изгорелу кућу и покућанство; свекра или свекрву; или свога домаћина Трпка, кога од оне прве вечери када напустише село више не виде, нити пак дознаде где је пао да му бар кости укопа. На све заборави пред писком деце за хлеб. Јер и после повратка, за више дана, корење бела слеза и букова кора придржаваше душу док се сити прisetише помоћи.

Од двоспратне Трпкове куће остао беше само горњи зид, до пола разваљен, на који Трпковица баци неколико врљика, набаца озго грање и корова, и оста ту са оба своја детета без хлеба и игде ичега. Нешто доцније, по казивању неких из села, укопа једне кости. Да ли беху кости њенога Трпка, и данас не зна. По лицу се није могао познати; леш измрцварен, подбуо, почео да се распада; од хаљина, ни крпе на њему: све беше пљачкашки башибозук однео. После су јој рекли да је покојни Трпко пао онде, недалеко од села, код Којове Стене. И за свекра ништа не зна. Говорило се да су неки старци, немајући зубе да једу корење, скакали од глади у неку провалију у Караорману да се не муче. А свекрва је изгорела заједно са кућом. Оне вечери кад су жене, деца, старци, сви они што су били немоћни да теку слободу, напустили куће и склањали се у планину, стара није хтела да остави своје огњиште. Када су разјарени пљачкаши уносили сламе у њину кућу да је пале, она је стала на кућњи праг и бранила је мотовилом док је нису гурнули уну-

тра, посули је гасом и запалили са кућом. И докле се није у пламену изгубила, причали су после Турци пљачкаши, она се само крстила и викала:

— Горите, палите, ми ћемо у ваше куће, ваше њиве, ваше овце...

И сада, ево, после осме године, Трпковица је у тој истој колиби. Преклане је уз припомоћ свога Рада покрила кров шеваром, који је донела са блатата поред Охридског Језера, олепила плот са стране блатом, и ископала бразду унаоколо да вода при киши не улази унутра. Али је пљусак ово дана напољу јак. Натуштило се са свију страна и лије као из кабла, те вода пробила и с горње стране кроз зид, и с крова цури на под, при земљи, у барицама.

Она, сва покисла и уморна од пута, села поред ватре да мокро одело на себи просуши. Главу је подбочила лактом о колено, и снужено посматра непогоду напољу. Оскудица јој беше дојадила, те је пролетос послала Рада са прекодримским зидарима Турцима који раде тамо негде око Ђаковице и Призрена, да носи блато за зидање и учи занат. Па ево, Митров-дан прође, а њих још нема. Данас је по овом пљуску била чак у оближњим селима да упита неке што су летос тамо радили, а од неколико дана дошли. За мајстор-Синана, код кога је Рада била дала, рекоше јој да ради у једном арнаутском селу близу манастира Дечана, и вечерас сигурно, ако су живи, треба да стигну. А напољу бесни непогода. Пљусак застане мало само кад дуне јак ветар, који им растура пепео са огњишта, на који је мала Божана почесто стављала суха грања да ватру распламти и покислу мајку огреје. Сад се и Трпковица каје што је своје још недорасло дете послала у свет, и то са Турцима, да по оваквом времену пешке неколико дана путује; али се није могло живети од сиромаштине. У кући, све покућанство и имаовина: два крњава крчага, неколико гр-

наца, асура за простирку, конопљана поњава-покривач што им кум покљонио, и две-три низе црвених паприка, обешене о плот. Од живе стоке, ништа. Имала је неколико кокошака, и њих Суљаага, познати прекодримски спахија и отимач, покупи летос, узео као тобож за некакав десетак, дуг још покојног Трпка, како он каже. А знала је она добро да му нису били ништа дужни.

Тако он свакога лета дође у село по неколико пута, па сврати и код ње. И што нађе од вредности у колиби: тепсију, бакарно ћугумче, и друго што је Трпковица аргатовањем прибавила, придигне, и одлазећи само каже: „За дуг!“ Не казује колики је тај дуг, ни зашто, ни како! Ако га она припита, или му поиздаље каже да не зна да су они њему били дужни, он се дере, грди и прети да бије.

На огњишту сухо грање пуцкара. Трпковица онако покисла прибила се уз пламен, и њено мокро одело испарава. Мала Божана, девојче од осам година, у искрпљеном сукненом зубунићу и подераној кошуљици на лактовима и рамену, зарила босе ножице у пепео на огњишту поред мајке, а очи упрла у мајчино бледо-жуто лице са дугуљастим сухим образима, испупченим јагодицама и дубоко упалим очима, које угашено посматрају како све више мрачи на пољу. Кад ватра мало затиња, она је подстакне, наломи гранчица, па опет загледа мајку, и час по час припита:

— Је ли, мама, вечерас ће да дође Раде, мама?

Али јој се мајка не обзире. Мисли су њене на каљавом путу где Раде са бременом ствари на себи, шибан кишом, посрће, устаје у блату. Зар може он, нејако дванаестогодишње дете, да издржи пешке тај далеки пут од пет дана, и то по овом времену?

— Бата ће мени, мама, да донесе о-пан-ке, а ти после, мама, да купиш платно и сашијеш кошу-љи-цу, — је ли, мама? опет ће девојче, раз-

влачећи речи при изговору, и рукама прихвата своје голе лактове као да показује подеротине.

Мајка је погледа, уздахне, па се премести на сточици да се с леве стране присуши, а рукама прихвати десно своје колено.

А и вече се спушта. Натмурено кишовито време поможе да се пре смрачи. Жену обузима све већи страх. И зар баш ово дана кад је њен Раде на путу да киша овако лије? А ко зна где је, и како! Зидари што беху дошли оданде рекоше јој данас да га нису летос виђали, само су чули за њ. — Зашто није Бог подједнако праведан за све! помисли, па се одмах трже, уплаши и маче се мало са сточицом. „Неправедан! неправедан је!“ опет јој се наметну помисао од које се стресе и устаде, окрену се источној страни и поче се крстити и молити:

— Боже, опрости ми грешној... Причувај ми Рада... Донеси ми га, Боже, здрава, окрепи ме, умудри, да ти не грешим...

Мала Божана, погледајући мајку, узео и она мотати ручицом, правећи неправилан крст на себи.

И још не беше села, опет та грешна помисао о Богу! Трпковица се мучила да је одагна од себе, а она јој се натураше, понављаше, и пренесе је у мислима у ону кобну ноћ у очи Илин-дана. — Збиља, рече у себи, зар Он не могао онда да нареди Св. Илији да смрви *онога* што нас беше те ноћи скупио све, па и жене са одојчадима, и заповедаше да у ову нашу разваљену цркву Св. Илије закопавамо посуђе и до зоре да напустимо домове?... Сети се живо *његова* широка, опака лица, са густом чекињастом брадом и мачјим погледом, када стајаше, наоружан, код светих двери у цркви, до покојног попа Јордана, и говораше нешто час тише, час гласније, помињући више пута речи: „зверове“, „к’штите“, што их мало ко разбираше. Зна добро после, кад изиђоше из цркве, како јој њен покојни Трпко објашњаваше да

је то вођа ослободилаца и да наређује да жене, деца, старци, беже у планину, а они, ослободиоци, поубијаће све Турке, заузеће им после куће, њиве, ливаде, баште; пуне амбаре са житом, стогове сена, овце... Како се онда зарадоваше многи младићи из села, што им, можда, ни данас нису кости укопане! Они замишљаху као да су већ ушли у оне лепе варосане агинске куће; газе неизути по простртим шареним ћилимима; негдашњи домаћин, ага, смерно им се поклања, моли да му живот опросте. Хануме се већ не крију; и оне моле. У двориштима ватра пламти, кољу се овце и пеку на ражњу. — Трпковица се присети како се једни препираху међу собом ко ће од њих да заузме Суља-агину велику кућу, са оним широким чардацима и ћошковима... Ах, да јој је сада да види *онога* што их тада онако лагаше, показала би му! она, жена, показала би му! Да не беше *њега* тада, она не би сад била у овој колиби где са свију страна прокишњава. Данас би јој био жив и њен покојни Трпко, па не би морала да у бели свет шаље Рада са Турцима, да носи блато, и сада за њега овако да страхује...

Божана, погледајући замишљену мајку, опет припита:

— Мама, смрче се, мама! Зар вечерас не идемо да чекамо бату?

Трпковица се прену, погледа кроз прозорче напоље. Киша, непрестано киша!

Оне су биле излазиле неколико вечери до Забрђа да чекају Рада, да му бар оданде до куће понесу ствари и мало тиме олакшају. Вечерас рече мајка Божани да остане, покиснуће много, хладно је. Али она хоће да сачека бату што пре, да га загрли и да му помогне.

Загрнуше ватру пепелом, мајка узе девојче за руку, и обе, онако босе, изгубише се у сутон блатњавим путем ка Забрђу.

Дуго су изгледале оданде, шћућурене поред једне стене, тресући се од студи, кроз помрчину, пут северу. Путања се прва распознаваше, после је нестаде у тами. Киша час пљусне, па престане, да је хладан ветар замени. Трпковица беше узела Божану преда се, у крило, да је колико толико од кише и студи заклони.

Гледају обе у једном правцу, и девојче покаткад прозбори:

— Ено, мама, нешто се црни, гледај!

И Трпковици би се причинило као да се заиста нешто креће у тами, иде к њима, али опет, од свега ништа.

Хладан ветар разagna нешто мало помрчину, прореди се тама, и оне гледају као кроз густу мрежасту копрену.

Покисло одело на њима, шибано студеним ветром, поче да се припија уз тело; хладноћа допире до сржи костију. Божана, укрупчена у мајчину крилу, и заогрнута њеним рукама, дрхти, тресе се; зуби јој цвокоћу. Трпковица хтеде да се врати дома, али је заустављаше помисао да Раде треба вечерас да дође, да мора доћи, као што јој рекоше данас зидари, — ако је жив... Али кад? Зар може у ово доба и по оваквом времену? — Не, не, — узалуд, празна нада! помисли у очајању. Најзад, изненада, чу се снажан глас, недалеко од њих у присоју.

Божана поче да се копрца, извлачи из мајчина скута, и виче:

— Ено, мама, оно је бата! Хајде да га сачекамо, брже!

Трпковица се присети да је то неки пастир, зауставља је, притискује у крило и вели:

— Не, чедо, оно је неко од чобана, тражи можда заосталу стоку.

По телу почеше бости ситне иглице; снага дрхти, руке, заштићене слабом конопљаном кошуљом, утрнуше. Па ипак очекује: — Још мало, још мало,

вели у себи, да видим бар ко је тај што у ово доба виче.

Набујали Дрим, придошлим притокама, потмуло и страховито хучи, тамо подаље у долу, као да га подземни демони комешају.

Вик, затим лавез пса, чу се још једном-дварад у присоју, па се изгуби у мраку.

Не може више да се издржи. Снага се укрутила, и не осећа се студ. Време се опет натмури; густа помрчина захвати све. Крупне пахуљице снега, помешане са даждом и ветром, косо бију у лице.

Божана се укрутила, не може да мрдне. Мајка је упрти на леђа, и онако боса, шибана снежном кишом, пажљиво, полако, корачаше једва приметном путањом својој убитој колиби, колиби која прокишњује.

— Мама! прошапта промукло девојче с леђа мајчаних, као да му беху уста завезана. — А да је дошао бата дома, мама, да га нађемо?

Грпковица, одмичући полако, само уздахну. — Пут је овај, помисли, одакле се долази. Да није свратио код мајстора, Синана?... Али шта ће тамо? Његово је село даље од пута, много даље од нашег!

На огњишту, у колиби, нађоше само неколико живих угљена у пепелу. Брзо Грпковица наломи суха грања, пламен се разбукта, и оне се прибраше уз ватру да се утопле и осуше. Утрнуле руке и ноге боле као да клинци боду испод ноката. Божана поче да плаче. Мајка је мало одмаче од ватре, протрља јој руке, па је храбри и умирује: каже јој да ће доћи њен бата, да ће јој донети шамију и убрус. Али се и из мајчаних очију просуше крупне капље низ испијено, смежурано лице, сузе које одавна не беху прокапале.

— И игле, мама, купиће ми бата? — разведри се лице девојчету. — А ја ћу бати, мама, да исплетем чарапе... Ја ћу, мама, овако да га за-

грлим... Али јој мајка нагло прекину реч, пруживши раширену шаку к лицу девојчета које ручицама показиваше како ће да загрли свога брата. Обе засташе и напрегоше пажљиво слух... Опет глас! Грпковица нагло истрча у двориште, загледа се у помрчину, и упита:

— Ко је?

Иза оgrade, с пута, одазва се мушки глас:

— Ја сам, ја, Спира. Изиђи.

Она, снебивајући се, пође.

— 'Ајде, 'ајде брже... Ево ти дете... Одоше ми козе.

— Дете, моје дете! Раде!

— Твоје, твоје. Нађох га посустало и заспало, онамо код Којове Стене... Тражах заостале козе, кад пас наиђе тамо, и поче да лаје. Приђем. Видим дете, прибило се уза саму стену, не миче се!... На, брже, придржи га, одоше ми козе...

— Раде, чедо! мајкина душо!... камо те, сине? — плачним гласом, и тресући се, притрча Грпковица.

— Ево, мама; држи ме, мама, не могу...

Божана раширила ручице, трчи из колибе вичући:

— Бато, слатки бато! мој лепи бато, — и обисну му се о врат.

— Немој, Божо, не могу, чекај! — Држи ме, мама! слабирим, изнемоглим гласом рече дете...

Али Божана не слуша. Савила брату руке око врата, грли га и тепа:

— Мој бата, мили бата...

Уђоше у колибу.

Грпковица се зграну кад при светлости ватре виде омршавело, поцрнело, земљано лице својега детета. Дроњаве, блатом замазане чакширице на њему не могаху се распознати да ли су од бела или црна сукна. На леђима му торба са алаткама и стварима, а преко свега гуњац, и све мокро као из воде извађено.

Она брзо разастре асуру поред ватре, спусти Рада на њу и стаде дрешити и скидати му ствари с леђа. Божани, која стављаше суха грања да ватру распламти, даде нову кошуљицу што је летос за Рада сашила, да на пламену утопли док га она распреми. Скиде му гуњац, па торбу с леђа, и поче га изувати. Од опанака на стопалама ни трага; само на прегибу боса табана узана кожна трака придржаваше опанак на нози. Стопало израђављено, а око прстију модри мехурови од далека блатњава пута.

Мајка му свуче и гуњче, па и минтан; кошуља се беше припила, залепила за месо озго на раменима од узице којом беху привезане ствари на плећима.

— Полако, мама, боли! — јежи се Раде.

Десно раме озго осуто и загнојено, покривено као крљуштима, од копање у којој је носио летос блато за зидање. Сама кожа и кости на детету!

Затим му измије главу и ноге, и преобуче га. На мехурове код прстију премрзлих ногу стави истуцан црни лукац, помешан са доста соли; рамена му намаза чистим воском; намести га поред ватре, заогрну поњавом што им беше покривач, па пристави цезву са зашећереном водом да се угреје за напатак своме уморном печалбару. Од топлоте поред ватре прозебла снага поче да се крави; болови све већи: ноге севају, по телу као да ножеви боду. Она седе позади њега, на треножни сточић, пригрли га преда се и коленима и рукама, да га са спољне стране притопли, и милујући га по лицу и коси, да би му мисли од болова одстранила, припиткује:

— Па како, мајкин, како летос са мајстор-Синаном? Како на путу?

— А ми смо те, бато, чекале, чекале, чекале на Забрђу и јуче, и прекјуче, и вечерас — вели му Божана, погледајући га милостиво и подстичући почесто ватру.

— Пут, мама, пут! — ах, не питај за пут! — каже Раде и прислони се у мајчин скут. — А и тако код Арнаута где смо радили, само носи блато, по цео дан носи, носи; одмор 'ич, празник 'ич. Турци немају празник, мама, ни недељу, ништа. Само ради!... Мајстору сам морао да перем кошуље сваке недеље; па и доламу и чакшире... Пред вече опет, свако вече да му измијем ноге да клања... Али пут, пут, мама! Кад смо пролетос ишли: мучно, пет, шест дана пешке, али беше време сухо, а сад, још кад пођосмо, отпоче... — Их, мама! боли ноге, боли све... Извадите, скините ми овај лукац са ногу!... Боли, много боли...

— Ако, чедо; да оздравиш...

Божана му приђе, милује га по сухом обрашчићу и храбри:

— Ако бато, ако. Ево види и моје ноге. Кад идем за дрва у планину, ево овако, боса, па се расечем на неку оштрицу, а ја прашином или земљом залепим да крв стане, привежем мало крпцом, па ми ништа, — за час оздрави!... И теби ће, бато, и теби...

— А после, мајкин, на путу, после?

— Још првог дана кад пођосмо, мама, отпоче киша, али полако... А другог, трећег: падај, падај, падај — свих шест дана на путу киша, мама, па блато, студ... Кад смо прелазили преко Шар-планине, — не знаш ти колико је она висока, не као наша, но снег на њој доведе, до колена, а моји опанци поцепани... — У-ух, мама!... Измакни ме мало од ватре, — превија се Раде.

Она га помакну, намести, прислони к себи у крило, и да би му разговором скренула пажњу да у неколико заборави на бол, опет припита:

— А после, чедо, после?

— До Селишта заједно смо ишли са мајстором и калфама... Калфе су носили само своје ствари и алате, а ја и једну мајсторову торбу... Ту се одвојисмо, мајстор узео његову торбу; они по-

ђоше преко Дрима, а ја сам овамо... А киша само падај, падај, падај... ветар... — И овде, мама, слабине боле; као да боде ножем, — грчи се и пишти Раде.

— Оздравиће, сине, проћи ће... А после, мајкин, после?

— Јуче, поред Дрима идући, укочише ми се ноге. Ако изостанеш мало, мајстор виче, и бије... Дође ми ту да скочим онде у Дрим где вода силно тече... па помислих: још мало, још мало, доћи ћу дома, видећу вас... — Ле-ле!... и рамена боле, мама; све боли!

— Уморан си, сине. Даће Бог, проћи ће; све ће проћи, — вели му, милујући га по коси, и опет пита: — А после, мајкин, после?

— После... идем тако. Ствари ми олакшаше мало кад узедо мајстор његову торбу... Дођем до Којове Стене. Ту ми се много смучи; ноге ми се одсекоше... Да се одморим мало, помислих; има време, стићи ћу... Седнем до камена, оног где веле да је наш тата погинуо, — а киша падај, падај, једнако падај... Још мало, још мало, а кад хтедох да устанем и пођем, не могу... Да још мало ода'нем, опет помислим, па ћу моћи. После као да ми дође тата, мама; онај наш исти тата што ми онда, — знаш, мама, кад ми купи кондуре? Дође, па ме узе за руку и уведе у кућу; као да беше ту, до самога камена, његова кућа. После ми скиде ствари с леђа, приближи ме ватри, и ја греј се, греј, греј. — Ово је моја кућа, рече ми тата. Остани и ти овде код мене, каже... И мени беше топло, угодно, кад осетих: вуче ме нешто за руку, дрмуса! Погледам, мрак свугде, само што се мало назираше човек, стао преда ме, диже ме и виче: „Ајде море, 'ајде дома"... Довде ме донесе, придржавајући ме, а нисам познао да је то Спира... — Не могу, мама, боли, боли ме; све боли...

— Да вечерамо, мајкин, па ћемо да легнемо,

заједно да легнемо, — намешта га Трпковица, и прислања уза се.

На огњишту, поред ватре у пепелу, повеће сухо парче проје, усправљено и позади подупрто дрвцем, припецаше се. Поред жеравице поређано неколико сухих црвених паприка да се са стране испеку. Божана узе каленик, соли, па их у њему ложицом уситни. За Рада беху причувале неколико јаја још од летос, док не беше Суља-ага узео кокошке за дуї. Раде се прибра, усправи; сети се да треба, по обичају печалбара, да принесе зараду пре вечере, на софрицу коју намести Божана поред ватре до њега. Он потражи торбу и чакширице што беше скинуо, и поче код десне ногавице изнутра на њима ножем парати једну закрпу, извади из ње мали завежљај у крпици, и пружи мајци:

— Ево, мама, ово је моја зарада!

Она му задржа руку, одби:

— Чекај, мајкин; треба тепсија, бакарни суд какав да у њега ставиш своју зараду, „тако чини"... Али немамо; Суља-ага нам узе летос и тепсију и ђугумче.

Она разгледа по колиби, спази ватраљ:

— Ево, на ово, жељезно је, преброј, мајкин, — вели му и пристави ватраљ на софру.

Раде одреши завежљај, броји: шест белих мекидија, по двадесет гроша, сто двадесет; један черек од беле, неколико грошића и металука, свега сто тридесет и четири гроша и десет пара.

— Друго, мама, до сто педесет гроша, колико сам био углављен за летос код мајстор-Синана, потрошио сам. Ево, купио сам за тебе игле и конаца, да нас закрпиш, и један нож, — знао сам од лане, ниси имала чиме да дробиш лукац и паприке за јело... Божани, ево, купио сам опанке; ево и убрус и шамија...

Мала скочи, загрли га, љуби, а сузе јој капљу од радости низ сухе бледе обрашчиће.

— У-ух!... немој, сестро; не знаш ти како ме боле рамена, све, тишти, јежи се Раде.

— И за мене, мама, купих опанке. Ако имаш врвце, мама, да их за сутра начинимо.

— И моје, мама, мила мамице, — подскакује Божана, притискујући дар на своје груди.

— Тамо целога лета, мама, нисам много потрошио: тридесет пара за игле и конце да се крпим, и десет и пет пара дадох, пролазише жене на дан Големе Богородице, — а ми смо тога дана радили, — за манастир Свети Краљ Дечани; дадох њима, мама, беху наша вера, Србинке... дадох им десет и пет пара да запале у цркви три свеће по пет пара, за здравље за тебе, мама, за Божану, и мене...

Трпковица прихвати ватраљ, сабра новац у шаку, подржа у руци, па стави у нову, нарочито спремљену платнену кесицу, и пребаци гајтан од ње сину преко врата, а кесу му стави у појас:

— Нека ти је са срећом, сине. Да Бог да се не испразнила. Од сада си ти наш домаћин, мајкин мој печалбару! молитваше она, бришући шакама своје влажне очи.

Божана приђе мајци и шапће полако на ухо:

— Је ли, мама, сад ће бата да ми купи платно, а ти да сашијеш кошуљу? — и прихвата подеротине на својим лактовима. — И игле, мама, да сплетем бати чарапе...

— Купиће бата, чедо, купиће!... Само од ове зараде треба прво да купимо какав бакарни суд — „тако чини“... Нека нам је здрав и жив, Боже!...

Вечераше, умачући топао кукурузни хлебац у „со-пипер“, а затим легаше по голој асури, загрливши у среди мајка и мала сестрица свога уморна и прозобла малог печалбара, да га телом својим колико утопле, јер им покривач беше слаба конопљана поњавица.

Преко ноћ суха, прашњива суснежица беше обелила земљу. А кад се јутром сунце појави де-

сно иза огранка Галичице планине, непредусретнуто тмоластим облаком, за тренут збриса белину по земљи као метлом. Како се мило и пријатно причини ово јутро Трпковици, која беше уранила, донела воде, заложила ватру, па изишла пред колибу и посматрала како се сунце споро, али поносно, диже иза рта Галичичина огранка, расипље зраке на све стране, а тамо, мало на југу, широка површина Охридског Језера блисташе и трепераше као бисерним зрнцима посута. Дуго се тако ту мољаше, посматрајући, крстећи се и захваљујући Богу што јој донесе Рада, и Св. Петки, домаћој заштитници, што јој га причува и опорави. Радост, пријатна, блага радост, разливаше се по њеној души. Она има сада сина, печалбара; дошао с печалбе, донео новаца: сто тридесет и неколико гроша; и сада може да купи соли, опанке. Неће више, у име Бога, да вечерава, подстичући главње на ватри још за видеља. Сад може да купи и пола оке гаса...

И деца већ беху уморна; седе једно поред другог око огњишта, на коме ватра пламти и сухо грање пуцкара, и разговарају. Раде јој каже да ће мајка можда сутра да иде на пазар, пазарни је дан; можда ће да јој купи платно за кошуљу, и друго још. — „Мама зна, сејо“, вели јој. Она му намешта, прибира поњаву око њега да му није хладно, јер види да се често грчи и превија.

Трпковица им донесе још суха грања споља, прибара поред њих око огњишта да Божана ставља на ватру, испљуска воду што се беше јуче од кише у барицама по поду у колиби набрала, па пође да у суседству нађе расо да привије Раду на промрзле ноге.

Кад она на праг, а ето Суља-аге, са још једним сејменом, право њима, онако наоружани: мартинке, левори, по два реденика око себе, — као обично. Још од подаље спази Трпковицу, и повика јој:

— Дође ти печалбар, Трпковице, дође, а?

Њој се укљештише уста, а у ложичици нешто заста и поче пећи као врело углевље.

Уђоше у колибу и седоше поред ватре.

— Машалах, машалах, коџа момак! — вели Суља-ага погледајући Рада, и његов гајтан око врата. Раде се упињаше да устане, али га ноге нису држале.

Трпковица застала подаље, снага јој дрхти, а у глави несвестица готова да је сруши.

Зли гости запалише цигаре, промрмљаше међу собом неколико речи, па ће Суља-ага, погледав натмурено Трпковицу:

— Камо сад, Трпковице; ето, дође ти печалбар, да се отплати што од дуџа?

Она заста за тренут, као да јој беху уста укљештена, затим узе пун дах и промуца:

— Аман, Суља-ага!... какав дуг! зар још дуг?!

— Што бре, кучко, не знаш за дуг, а? Моје су паре блато, је ли? — раздера се он, и заману да бије. Сејменин га тобож задржава, умирује. Суља-ага прискочи Раду, дохвати гајтан што му беше преко врата и истрже кесу иза појаса.

Одреши је, броји новац, а затим разрогачи очи:

— Камо, камо још овде? виче љутито.

— То је све, Суља-ага, промуца уплашено Раде.

— Све!... Како све?... Знам ја колико си био углављен, — и баци му празну кесу у крило.

Трпковици се смрче пред очима.

— Зар тако, Суља-ага, арамијски, — вели му бесно, а снага јој дрхти као у грозници.

Он прихвати мартинку, пође, и заману да је кундачки удари.

Божана врисну у сав глас; Раде се на мах нађе пред мајком, не осећајући више бол промрзле рањаве ноге, и моли:

— Аман, Суља-ага, немој! Платиће ти се... све ће ти се платити...

— Нека бије;... нека убија... Што ће ми живот, — шапће изнемогло Трпковица, а ноге је издадоше, и, клонула и пребледела, спусти се на земљу.

Суља-ага и сејменин пођоше.

Раде, да би дознао колико су му још дужни, погледајући за њима, упита молећиво:

— А кад ћемо да ти се одужимо, Суља-ага?

Он се обазре, погледа га крлавим и разроким погледом, и подругљиво, као кроз зубе, добаци му:

— Кад умрете!

Сеоски писмоноша

Снизак, мајмунаста лица, са удубљеним масли-
настим очицама, од четрдесет својих година, про-
водио је време више на *кафе* код Арифа бербе-
рина. За ручак ретко кад је одлазио кући: купи
хлеба и пет пара алве, или прискочи до пиљар-
нице Петка баштована, узме „онако” главицу-две
празилука, и ту, на *кафе*, презалогаји, а после се-
ди, пуши, разговара о дневним новостима са ерги-
јама, беспосличарима као и он. Најтеже му је би-
ло кад би му понестало дувана. Тада би зашао,
онако бос, без чарапа, у подераним распалим кон-
дурама, око вароши, по баштама које су биле за-
сађене дуваном, прибирао коренчиће и труло опало
лишће, сушио поред мангала на *кафе*, сецкао сво-
јим повећим, с обе стране оштрим ножем који је
увек са собом носио, „за сваки случај”, и прово-
дио по неколико дана, док га Даћир-ага не би
послао на свој чифлук да што поручи ћехаји, или
му однесе коња што је био узео за јахање. Тамо је
остајао по неколико дана, а при повратку добивао
од ћехаје нешто сира, масти, за кућу, и сам узимао
са дуваништа повише дуванска лишћа, наређао ис-
под појаса да се не познаје, и имао за месец дана
да пуши.

Пред вече би често свраћао, са *кафе*, код Пет-
ка, и узимао, опет „онако”, бремић празилука, да
не одлази кући празних руку, и да тиме удобро-
вољи и хануму што ће имати да справи за два-три
обеда салату са паприкама. Али му једанпут ве-
ли, нешто нерасположен, Петко:

— Ама не тако, сваки пут, Иљаз-ага!... Не-го, ако хоћеш, да ти дам коња, кошеве, па обилази ова наша три-четири оближња села са паприкама, празилуком и краставцима: даваћу ти по четири гроша дневно и по један сомун.

Иљаз га погледа мргодно, остави празилук, и вртећи главом у знак срџбе удаљи се ћутке.

Али му се наскоро нађе и четврто дете од хануме, па требаше кафа, шећер, и друго, и друго, да се гости сачекају за *тровечерје* кад ће име да му се надене. Још кад му и ханума рече:

— Или доноси што треба, или ћу ферецу на главу, па код баба, — он онда оде код Петка, и каза му:

— Па да видим ту работу што ми ономад рече: спреми ми коња, кошеве, паприке, патлицане, да обиђем села...

Тако је први пут упознао наша оближња села, из којих се људи занимају искључиво печалбарством, а први му попа-Јордан поменуо за писма: да удари четвртком на пошту, која једанпут недељно долази, и понесе писма за села, за бакшиш.

После три недеље посвађа се са Петком што му је овај утурао презреле краставце и труле патлицане за продају, па напусти продају поврћа, купи једно *магаре*, тада још прле неосамарено, да не носи бисаге са писмима и другим пошилкама на леђима, и отпоче једанпут недељно да разноси писма по селима и прима по грош бакшиш за свако.

Од тада његова кеса никад није остајала, као раније, без иједног металука; дувана није више тражио од отпадака трулих листова по околним баштама, већ је његова чохана дуванкеса са најскупљим, финим елбасанским дуваном, што се купује седам гроша ока, обилазила често све присутне на *кафе* што беху редовне муштерије Арифа берберина. Он је свакога јутра, сем четвртка када је био у селима, долазио први на *кафе* и затицао ка-

фецију где му спрема наргиле; који год би после њега дошао, он само погледа кафецију, а овај одмах кафу, приноси придолом, са: — „Сабах хаирула... Џаба од Иљаз-аге.” По двадесет и више кафа дневно тако је издавао, а свака по две паре коштала, те по грош, а често и до шездесет пара дневно на част трошио. Стога почеше га звати „агом”, а он се трудио да му то пристоји: променио се у понашању: постао озбиљнији, мање говорио; на њему нов ћурак постављен лисичјом кожом; фес са кратком плавом кићанком; кожне чарапе у овиксаним плитким кондурама; доцније је пустио и браду, и тада правио велику гозбу, на коју је био дошао и сам шеих варошког тећа. Од тада га у селима прозваше „Хаџом”, а жене „стриком”.

Пазарним даном по цео дан се врзао чаршијом: примао писма од сељанака „пазарџика”, да их наредном поштом упуту; упућивао сељанке код кога да пазаре, — нарочито им је препоручивао Хаџи Мислима магазицију, који поштено мери и тачно враћа кусур; израчунавао би што је која купила, да је нису у чему слагали дућанџије, и многој, често, озбиљно добацивао: — Мори, не арчи много; не купувај што не треби: не знајеш ти како се *онај твој* мучи тамо на печалбу, како се тешко заработају паре!

Кад би другим којим даном пролазио чаршијом, а дућанџије, преко ћепенака, поздрављају га учтиво, трљајући руке као да их умивају, и нуде га да сврати на кратак разговор и на једну кафу да би га тиме придобили да им идућег пазарног дана упуту коју муштерију са села.

Код куће једина му је брига била да на време у свему подмири свога магарца: отимари га, да зоби, напоји воде, а затим отпрати које од одраслије своје деце, да га по међама око хришћанских башта напаса. Сви су му у вароши на њему завидели. Нарочито кад би се пред вече вра-

ћао са села: дућанџије изишли, шетају чаршијом; аге поред Дрима, а он, улазећи на њему у варош, притегне уздом, боцне га мамузицом са леве кондуре, те магарац подигне главу, усправи уши, уситни ход, а Хаџо Иљаз, поносит на њему, јавља се пролазницима који застају, посматрајући их.

Тридесет пуних година вршио је тако, нераздвојно с њим, свој посао. Али обојица беху већ оронили, опали. Хаџо Иљаз претурио седамдесету, глава утонула међу уздигнута рамена и испупчена леђа, погнула се напред као израстао дулек о расклиматан плот; маслинасте ситне очице удубиле се још више у очне дупље; лице смежурано, обрасло густом, седом, чекињастом брадом. Магарац такође превалио тридесету, омршавио, оклембесио уши, усна му доње вилице открављена, при ходу се климата, а иза ње у устима вире изанђали, црни зуби, ноге ошугане, длака накомтрешена, позади самара олињала ртењача испуцала као крљуштима посута.

Шта не чини време! Мала деца која некада трчаху око Хаџа Иљаза и боцкаху магарца зашљеним штапићима, а он, Хаџо Иљаз, прво им припрети својим дугачким штапом, а после им бацао шећерлеме, — беху већ велики, одрасли, жењени људи са чељадима; били и враћали се по више пута са печалбе. Све њих знао је од реда. Знао је оне што раде у Београду, и њихово владање тамо: знао Спиру кафеџију са радњом на Варош-Капији и његову љубав са неком Јуцом, коју је после морао да испрати у Земун и тамо је издржава; знао Наума млекара да продаје водено млеко, па ипак доктор са комисијом кад му мери не може да дозна, да му проспе и казни га, јер има у колима у свакој канти мало, засебно местанце за чисто млеко од којег му даје на пробу; знао је Мицка фурунџију, како протура ексик хлебац; Јанка кравара како потплаћује жандарма и шверцује од трошарине по педесет литара млека днев-

но; знао Николу кафеџију са радњом тамо негде око Зерека, који се добро познавао са оним „големим господином у мистрштву“ и добивао бесплатне железничке карте за подвоз „нашинаца“ који путују дома, а од њих наплаћивао половину цене... За свакога печалбара много је што-шта знао: — колико је новаца годишње кући слао; кад је требао да дође, и зашто је изостао... Знао и за оне који су на печалби у Влашкој, — који се од њих тамо поштено влада, а који колико има деце од тамошње жене, и ако овамо у селу има поштену, вредну домаћицу и красну дечицу.

Највеће задовољство је било за Хаџа Иљазу с јесени, кад почну да долазе печалбари својим кућама. Он онда зађе, па редом код свакога: привеже магарца у дворишту, подвикне домаћицу да му положи мало траве или детелине, па после уђе у кућу, здрави се са долазником, распитује за посао како иде, за здравље, — за свакога понаособ до најмањих ситница. Ретко би га тада од долазника мимоишао бакшиш: духанска кутија или туце филџана, ибрик за кафу, или друго. А и заслужан је био. Никад се није десио случај да се које писмо изгуби, и ако мудир на пошти није му их пребројавао нити прибелешке узимао чија су. Онако стар, у последње време није ни с магарца силазио, застане пред кућом и викне:

— Еј, Јованице,.. Митровице! која била. — Брзо, брзо бакшиш. Имаш унутра, у писмо, аманет...

Позвана излази, обрадована, неприметно смеши се, и пошто га поздрави добродошлицом вели:

— Ех, има!... Од куда знаш?

— Има, има; знам ја, помиришем писмо и знам, каже он и претура писма да њено нађе, а капља на врху носа прикупила се из влажних ноздрва као седефско зрно бројанице, клати се тамо-амо, готова да се скотрља при покрету магарца, који удара полако о земљу да растерује оваге. А кад се већ откине и кане му на руку или које писмо,

он замахне десном руком и широким рукавом кошуље убрише нос, повлачећи жуте бркове од духанскога дима на једну страну. Деца се око њега окупила; жене, кад чују његов глас, придолазе. По која узела крчаге, тобож иде на чесму, и пролазећи туда као узгред припита:

— А за мене, стрико Иљаз... нема ли што за мене?

— Нема, нема, одговара он и не погледа на ту страну, јер је познаје по гласу, и даље сриче адресу. А кад којекако прочита, додаје гласније:

— Нема, нема писмо за тебе. Онај твој неће да ти пише,... ич, никад, неће да ти пише...

— Зашто, море, стрико Иљаз?

— Знам ја,... ја знам, каже јој, претура писма, и не погледа на њу.

Она, изненађена, застаје, спушта крчаге, и опет пита:

— Ама, зашто?... кажи ми, стрико Иљаз, право.

— Санћим, не знајиш ти?... А што му учини на твој (мужу) кад беше он овде, дома?

— Не знам!... не знам да сам му што згрешила.

— Ха, не знаш! А зашто си му окренула леђа кад спијеше с *нејо* у постељу?

Она га муне обема рукама са стране, из далека, прихвата крчаге, и, полазећи, гунђа:

— Остарело, изветрело, нема ум ни колико оно што га јаше...

Прикупљене жене око њега смешкају се, припиткују га да понови како је ова учинила. Он, озбиљан, премече писма, тобож не слуша ни њу ни ове, одвојено писмо пружа првој:

— На, мори... камо два гроша?

— Зашто два гроша? пита ова и прихвата писмо.

— Зато што знам: имаш унутра, у писмо, паре.

Ова пође корак у страну, отвара писмо, и заиста налази у њему чек, и ако вредност на адреси није означена, и даје му два гроша.

— Камо сад нешто јабуке, кестене, да однесем и за дома?... И на овој — показује покретом главе магарца — 'едан кукуруз...

Она се брзо враћа у кућу и доноси.

— Тако, да си жива, — задовољан Хаци Иљаз прихвата воће, ставља у бисаге, а кукуруз даје магарцу. — Само немој и ти да учиниш кад дође твој дома како она, па да ти после не пушта ни паре ни писмо, — додаје опет овај.

— Како... како је учинила она, стрико Иљаз? опет окупљене жене припиткују.

Он ћути, прави цигару.

— Изело га нешто! Зна он што је која учинила, вели ова гласно, ставља писмо под пазухо, на голу снагу, и одлази задовољна.

Он се опет чини да и њу не чује, намешта бисаге са писмима, удара петама магарца у слабине да пође, а овај опустио доњу усну, не миче се, погледа пут капије, неће ли му опет изнети који кукуруз. Тада га хаци Иљаз, озго, боцне својом муштиком у шију испод самара, и магарац климајући ушима пође лагано другом селу.

И онда би се одмах окупиле жене и деца око њих, јер се знало време и дан кад долази.

Овде је тражио од оних што имају „аманет“ по два кукуруза за магаре. И, не силазећи с њега, вадил би сва писма из бисага, срицао гласно адресе, а прикупљена капља на врху носа опет би се њихала, треперила, док не склизне преко разбарушене, потшишане браде, преко које обележи блистави траг, а на писму, где је канула, чисту, светлуцаву звездицу.

Тада би обично Милевица, обраћајући се прикупљеним женама, приметила:

— Море, жене, време лепо, чисто, ведро, па опет канда ће киша, јер, ево, капље почеше да падају, — вели им, показујући покретом главе на Хаџо-Иљаза.

Он се одмах сети, повуче десним рукавом по носу, и разбарушених, жутих бркова, нагне опет на десну страну.

А кад га она, мало после, упита да није пре-видео случајно њено писмо, он припиљи на њу своје маслинасте ситне очице, и јетко добаци:

— А, ти... ти!... Ти тражиш писмо од мужа? Хм!.. Зато што си га пазила кад беше дома!

— Шта сам да сам радила, ево, ово сам с њиме спечалила, каже она, показујући своје малишанче, у наручју, и полако одлази.

— Угурсуз, ценабет! — гунђа љутито Хаџо-Иљаз, и не чека да магарац поједе кукуруз, боде га муштиклом у врат, удара ногама у слабине, и полази за треће село.

Ту би обично застао пред попа-Јордановом кућом. Ако је код куће био поп, сјахао би и одсео колико да попије код њега каву и изнуди мало детелине за свога садругара. Иначе, опет не би силазио, а каву би поручио да му донесу из које друге куће, која је имала писмо или „аманет”. Цезва је требала да буде од три четири повеће сеоске шоље. И док је магарац грицкао кукуруз или детелину и ударао шугавим, често катраном намазаним ногама да га обади не уједају, тремо покретао клонпаве уши, на којима покатад имађаше натакнуте навлаке од сахтијана, као рукавице, да му у њих мушице не улазе, — Хаџо-Иљаз је на њему полако, уз духан, сркао каву, а затим раздавао писма и примао бакшиш.

Једно после подне, баш ту, на Мирческом гувну пред попа-Јордановом кућом, раздао писма, а Марковица му изнела цезву са кавом и један кукуруз за магарца. И тек што је прихватио пун филџан, а магарац, не обзирући се што му Марковица пружа кукуруз, поче да се пропиње, да подвигла главу, бије ногама, окреће се у ковитлац, као да је, Боже сачувај, ушао нечистиви у њега. Хаџо-И-

љаз, изненађен, испусти шољу, која се просу и разби, па држ' за вођицу, подупири се дугачким штапом о земљу, вичи на њега, карај га, ударај муштиклом по глави и ушима, — ништа не помаже! И док их сакупљене жене око њих убезекнуто посматраху, Хаџо-Иљаз се скотрља с њега, на земљу; ћурак на њему обеле од прашине, фес са кићанком и малим турбаном одлете на једну страну, кондуре на другу. Кад се придиже, дохвати свој дуги штап, те удри, пљуј магарца, грди, и опет удри, — никако да се смири, док не приђоше неке од жена да га смире. Он заста, блед, чисто позеленео, снага му дрхти, погледа магарца, па уздахну:

— Боже, окрени на добро! Тридесет година ево како другујемо, овако што ни кад беше млађи није ми се десило!

Затим прикупи своје ствари, кондуре, фес, очисти од прашине, и пође.

Друге недеље, па и треће, опет то исто, и то све у овој махали и на истом месту. Жене које беху запазиле попа-Јорданова дерана, онога Кузмана што за десет пара креше јаблане до врха, у селу, и на једној нози, стојећи усправљен на коњу, прелази Дрим по неколико пута дневно с једне обале на другу, — почеше се скупљати и из других махала и посматрати га кад се неприметно приближи позади магарцу, отвори малу кутијицу од палидрваца у којој је накупио пуно коњских муха, и пусти магарцу позади међу ноге. Тако се опет одигравала прошлонедељна сцена, док се опет Хаџо-Иљаз не склупча у прашину.

Жене би му после помагале: подизале га из прашине, истресале ћурак, прибирале разбацане кондуре, фес, муштиклу, духанкесу. И пошто би изударао и изгрдио магарца, а овај се примирио, помагале би му да се на њ попне...

— А што му не пишеш запис, амајлију, море стрико Иљаз? вели му једном Марковица. — Видиш да ти је магаре урочено.

Њему сад тек би јасно да је заиста то, поче се куцати средњим прстом по челу, и окрете се њој:

— Што ми не помену, мори, раније?... Мој ум: јали за лето, јали за зиму!

— Зар смо знале ми да му до сада ниси правио запис!... Каплан-оца ти је ту, у варош; ти свакој дан тамо... Ми одавде, од село, дођемо па записујемо, а ти тамо, и да не пишеш!

Снужден, љут на самога себе, зашто да се сам раније не сети за запис, чим стиже у варош, право Каплан-оци, па му све исприча.

Овај отвори књигу, гледа у њу и клима главом:

— Алах, Алах!... голем с'клет... лош урок — бре, бре, бре, бре!

— Истекле му Јараби! уздише Хаџо-Иљаз.

— К'сметли хајван, к'сметли, наставља Каплан-хоџа и покреће главом у знак потврде. — И док је овај хајван уз тебе, обојици вам је подједнако добро, к'сметли сте. Ако се оделите, не чини, ни за 'едан, ни за други... Голему срећу имаш у овај хајван.

— Знаш, ефенд'м! Него, аман, чаре; да му истерамо ону лошотију, урок. Истекла му, прсла о-бадва ока, Јараби, што га урочила!

— Ћу му пишем 'едан запис, „базибан“, да носи око шију, и да промениш дан; 'едан дан доцније или раније да одиш у села... Разбра?... Иншалах ће му прође... Пет гроша ће да даш.

— Пет, шест, осам, само, аман, да му прође онај с'клет, лошотија, урок...

Запис је Хаџо-Иљаз брижљиво увио у мушешу, крпицу утопљену у чист восак, однео код сарача, и овај од фина сахтијана поново обавио кожом, накитио лепо пулијама и рецкама, и ставио магарцу о кајиш око врата.

Идуће недеље пође за села дан доцније но обично, спокојан, с пуном надом да је свака „лошотија“ одагната. Писма разда свугде, па и у последњем селу, где му се непријатност догађала,

прође на миру. Само што је имао муке да свакоме понаособ објашњава на питања зашто је ове недеље дан доцније дошао.

Враћајући се пред вече у варош, расположен и весео што је ту несрећу једном одагнао, поче уз пут да певуши севдалијске песмице из млада земана што је певао, и почесто, у прекиду, миловао би и тапшао по врату свога садругара, тепао му речи као с молбом за опроштај што није био још прва обазрив да му спреми запис.

На путу, поред Дрима, притрчаше му у сусрет деца што ту пасаху стоку, зауставише га, и поручују да једноме купи ножић, другоме свиралу, а Кузман попа-Јорданов даде му пет пара да му донесе капсле за пиштољић.

Задовољан, Хаџо-Иљаз обећа да ће им све то идуће недеље набавити, и даде свакоме по неколико ораха што је био добио као бакшиш у селима.

Али чим деца мало одмакоше, стаде магарац да се пропиње, окреће у ковитлац, посувраћа главом, рита ногама. Хаџо-Иљаз, пренеражен, поче да кречи загушљиво: а-и!, прихвати се једном руком за самар, другом држи, заустављај за вођице, — али узалуд, скотрља се опет на пут. А кад се, јецајући, подиже, плуну у шаку и замахну штапом из све снаге. Ударац паде незгодно, међу уши магарца, и овај за тренут заста, затим се стресе, па скљока у прашину, опружи све четири ноге, управив страхан разрок поглед ка Хаџо-Иљазу.

Овај, кад га виде тако, зину; подигнута рука са штапом за поновни ударац оста укрућена. А кад магарац још једном задрхта, па укрути ноге, Хаџо-Иљаз опусти штап, подиже руке према себи, окренут југо-истоку, и поче шапућући да изговара неку молитву што се при самрти чита. Кад сврши, уздахну, и дода полугласно:

— Е, Алах!... Тако је писано...

Двоје од деце што му поручиваху куповину, повратише се натраг, а једно му рече:

— Кузман, Кузман! Он је пуштао коњске мухе магарцу.

Хаџо-Иљазу јурну крв у главу; пред очима му се смрче; а кад се за тренут прибра, дохвати нож иза појаса, што је од времена носио, „за сваки случај”, и наже за децом. Али после двадесетину корака, и ноге га издадоше, а и Кузмана спази где, онако обучен, већ преплива Дрим и изиђе на другу обалу. Још се сети да је код попа-Јордана јео доста „леба и соли”, врати се као утучен и спусти поред непомична свога садругара. Не дижући очију с њега, дође му у помисли Каплан-оцина изјава да, ако се како било одвоје, онда Алах ономе који остане! И ево, то се предсказивање, за њега стара, сада испуни. Али га највише мучаше што је сам, својом несмотреношћу, постао узрок своје несреће.

Размишљајући о томе, гледао је непрестано у магарца, неће ли дати какав знак живота. Мрак се поче хватати, и он диже бисаге на раме и пође у варош, обзирући се често за собом.

Сутрадан, од ране зоре, изнурен и неиспаван целе ноћи, пође да се увери да ли је заиста тако што јуче учинио; неће ли, ваљда, наћи свога садругара поред обале где пасе! Кад тамо, он исто онако, као синоћ, опружен, и онај страшан поглед са исколеченим беоњачама као да му вели: — Ево, ти ми овако учини, ни криву ни дужну!

Дуго је око њега остао, миловао га по глави, тепао му као да нариче, а после привуче га к обали и ту га, у једној од јама које рибари копају као заклон за себе кад северац дува, лепо сахрани.

Три недеље после овога није из куће нигде излазио, уверен да је за њега све свршено.

Али му ханума непрестано досађивала да треба да узме каквог хајвана под кирију и продужи посао, јер мора да се живи. Он се идуће недеље одвуче до поште. Мудира, једног чиновника поште и телеграфа, затече у канцеларији где око мангала спрема кајгану себи за вечеру. Овај га дочека хладно, и

каже му да је најмио другога да разноси сеоска писма. — Ти си изнемогао, а и хајвана немаш, каже му.

Хаџо-Илаз се ражести:

— Ко... ко сме моја писма да узима? Ја од памтивека овде, а ти јуче дошао, ти не смеш... ти немаш посла са мојим писмима!...

Мудир, ломећи јаја у сахан на жеравици мангала, и не погледа га, само додаде:

— Сам си крив... изостао си...

Хаџо-Илаза то пресече. Њему се учини да му пребацује његов поступак и дело што је несмотреношћу својом изгубио садругара. Он погну главу и уздахну: — Тако је... ја сам крив заиста, помисли у себи. — Само с њиме и његовим к'сметом могао сам да вршим свој посао... И мирно изиђе напоље.

И од тада је свакога четвртка, као што је и пре чинио, спремао бисаге, стављао хлеба и главицу-две празилука за себе, и полако, поштапајући се, одлазио до места где је његов садруг закопан. Уз пут поред Дрима застајкивао би и питао аласе који су јутром бацали мреже у Дрим:

— Видесте ли мога хајвана?

— Не, не, Хаџо-Илаз, одговараху му ови спрва. Он љутито одмах у грдњу: да лажу, да су слепи... Како га нису могли видети кад је он ту, поред обале негде, пасе?

Доцније му сваки од њих на питање потврђиваше:

— Видесмо, Хаџо-Илаз, видесмо. Тамо негде поред Мула-Хусине ливаде, код Дрима, можда пасе.

Он би тада захвално одао теману покретом руке, и полазећи даље, додао сам за себе: — Да Бог да да је тако, само се бојим да није онако као што знам ја!

Дошав до места где је његов садруг почивао, остајао је ту дуго Хаџо-Иљаз: размишљао о прошлости својој, обилазио села у памети, раздавао писма, свађао се са Милевицом, и сркао каву онако јашући... Само му је била одвратна помисао на сцену која се толико пута одигравала са његовим садругаром у последњем селу, на Мирчевском гувну, а највише на Кузмана попа-Јорданова, и на последњи догађај. Када би му се та помисао наметнула и почела да га мучи, прилазио је обали, опрао ноге, руке, врат, и клањао ту близу хумке...

И сада то исто чини. Суботни, пазарни дан, пре кратког времена, заменише четвртком, када и пошта долази. Пазарџике од онда примају саме своја писма са поште. Хаџо-Иљаз, подвијених ногу, са бисагама поред себе, у издртом ћурку и масном фесу што му и уши поклапа, по цео дан преседи код места где му његов садругар почива. Око њега се окупљају пазарџике, а он их распитује која је добила писмо, аманет; који шта пише, и како су им радње на печалби. Оне му објашњавају и пружају по који металик или сомун, што он прима с уверењем да је то његова заслуга, коју може да прима само уз свога, ма и мртва садруга, јер и овде врше заједно своју уобичајену дужност.

Пред вече се полако креће за варош, и уз пут свраћа код Петкова сина, пиљара, купи бремић пазилука, и одлази кући, задовољан.

Печалбарова жена

Не знам јој крштено име. Ван села где је рођена, и махале где је одрасла, сумњам да и други ко зна. Она је своје девојачко име „сахранила на очевоу прагу” кад је пошла и удала се за Трајка Ђелиног.

У кући код младожење, кад је као невеста дошла, имала је само свекрву. Печалбарски рад, одвојен од куће, по варошима и удаљеним земљама, убио је задругарски живот. Један зарадио више, други мање; овај купио жени кондуре од „видела”; другој криво што је њен заостао на печалби и није дошао ове јесени кад га је она очекивала, и ето свађе и деобе.

И Трајко је, као многи „нашинци”, радио из малена зидарлук у Влашкој, и слао мајци новаца оданде. Кад му је било осамнаест година, она, без знања његова, испроси за њега девојку из села, здраву, лепу, вредну, поштену, њу, из угледне домаћинске куће. За време од две године, колико је прошевина била, свекрва је давала с времена на време новаца код њених родитеља све до 1.200 гроша, колико је било уговорено да за њу да, а она је спремада рухо за себе и дарове за рођаке и пријатеље Трајкове. Кад је била свадба, треће јесени после просидбе, рођаци и пријатељи Трајкови били су задовољни даровима, а и он њоме.

Те зиме провелише они време, као младенци, у пуном задовољству и расположењу, да се с раног пролећа растану на дуго, неодређено, несносно, тешко време, као што то чине сви „нашинци”, нагнаки

животном потребом. Пошто би вечерали и мало уз разговор са мајком поседели, у кући око огњишта, старица би намерно прилегла колико да отпусти своју децу да иду да спавају, јер се добро сећала својих младеначких вечери, како јој је непријатно било оно дуго време после вечере када је остајала да двори старије, док су они у празним разговорима дуго седели. Трајковица би свекрву покрила, подавила ћебетом ода свуд, наместила лепо узглавље, запретала пепелом ватру на огњишту, заврнула лампу да мало светлуца, па су одлазили у своју оделиту ложничку собицу. Старица би пролешкарила мало, па устајала полако, распретала ватру и уз преслицу седела поред огњишта, обично док први певци не запевају... А и двоје младих ретко да би пре заспали. Поред мале плехане топле пећи, седели су, пекли кестење, одабирали крушке, јабуке, дуње што им мајка од јесенас припремила и по тавану озго, и полицама, наређала; разговарали и причали једно другоме, — она о своме девојаштву, о другарицама, које су хвалиле њега да је леп, стасит, и њој на томе завиделе; он опет о раду и животу своме на печалби, у Влашкој. Трајковица би га пажљиво слушала и непомично посматрала ведрим погледом својих граорастих очију, и запиткивала о многим ситницама, — како он живи тамо, где спава, је ли у друштву са којим од „нашинаца“, или сам; има ли кревет и је ли му широк, велики... ко му распрема постељу, ко пере рубље, доноси воде... Таква је питања чешће понављала, а затим, као изненада, запитала га гласније:

— А зашто... зашто остају тамо многи нашинци, и напуштају своје овде на дому?

Он би застао погледом на њој као премишљајући нешто, поћутао мало, па зловољно, испрекидано одговорио:

— Не знам... тако... неће... научили... ко зна!

Једно вече беше отишао на Заслуг славе Светога Атанаса код свога друга у селу, са којим је

био род, а с којим је заједно радио у Влашкој. Жени рече да ће доћи после вечере и посела, и она је лешкарила будна на постељи, ослушкивала и често задржавала дах да раније по ходу осети његов долазак и отвори му пре но што би он и закуцао на врата. Доцкан у ноћ осети она његов бат, брзо скочи, онако у спаваћем оделу, без бохче, са спуштеним дугачким вितिцама поред рамена и облих прсију, и сачека га, са жишком у руци, на вратницама. Нешто расположен, а не напит — пиће није пио... ретко, — или можда задовољан пажњом њеном, он је при сусрету загрли и пољуби, да се то чуло можда и у кући где је мајка спавала. Трајковицу као да неко поли хладном водом. Прво јој се снага најежи, задрхта, а после је пријатна лакоћа и свежина обузе; погледа на кућна врата, па се окрете њему и стидљиво прошапта:

— Зашто ово... овако... и овде?...

Њена чиста, неоскрвњена душа одвајала је непорочну наклоност од појудне страсти. Она је сматрала да су овакви поступци дозвољени међу супрузима само у њиховој ложници, на постељи, у мраку или полумраку. Она је знала само за ону супружанску узајамност са божјим благословом, и то зато да би жена постала мајка и извршила онај одређени ред дужности материнства, без којег би за њу живот био пуст, празан и чемеран.

Трајко примети њену узнемиреност и гласно се насмеја:

— Ха-ха-ха!... Смејем се, знаш? вели јој, придржава је за руку, па се спусти на постељу. — Чудне сте ви овамошње жене!... много чудне!

— Зашто? — каже му она благо, и гледа га својим отвореним сјајним погледом.

— Видиш, поче он озбиљно као да јој се исповеда — тамо где ја радим, у Влашкој, тамо ништа није стидно!... ма с којом женом, девојком, не само да је пољубиш, него... Ето ја, — радим ја, на пример, на скели, зидам или малтеришем споља, са у-

лице; свет пролази, и други раде поред мене, зидају, а жене и девојке носе нам малтер. Сваки радник има своју што само њему донеси. Не знам зашто, али се често у јутру отимају, обично млађе жене и девојке, која ће преко дан мени да доноси. Нарочито летос, једно мало, ониско, али лепо и окретно као веверица... Сагнем се ја, на пример, захватим малтер, а она, тек што је изручила шафољ у корито, зграби ме позади, па цмок, цмок, љуби по десет пута по коси, лицу, свугде!... — А девојка је млада, још недорасла, лепа... лепша него — не лепша, али рецимо, као ти...

— А мајстор? упита Трајковица и на глатком челу почеше јој се боре набирати.

— Мајстор? — ништа! Каткад викне: — Еј ви, доста то цмакање, опустите руке: рад, брже рад! Често и он, кад је добре воље, ако је која пошишкава, уштине је, или... оно *мало* што ти кажем да се око мене врзмаше, поглади по коси, шали се с њиме и пита је: какав би му бошчалук дала да ме он прекали да је узмем за...

— А ти?

— Ја ништа!... Покат... Ја радим, гледам си посао.

— А она?

— Она му обећава везену кошуљу, свилене марамице, чарапе... сијасет! — Да га узмем, каже, и замотам у ову марамицу, па ставим у недра, и ту, увек ту, док сам жива, да га носим, па кад ми буде воља да га одвојим и љубим, љубим, љубим, па опет сакријем у недра, тако је леп!

— И свет што пролази ту, улицом, гледа!... и људи слушају?...

— Ништа, — гледају! Тамо је све ништа... Одем једанпут код њене куће... нисам био сам. Одем — не сећам се какав сам посао имао, и мајка јој ту. Седимо за столом; оне кувају каву. И кад мајка јој устаде да узме шоље са ормана, она ту, пред мајком: цмок! Љуби! И да је види она, — ништа, чини се невешта...

Трајковица се стресе као да је прође телом дрхтавица, и узвикну:

— Срамота!

— Зашто? упита озбиљно Трајко.

Она поћута, па додаде:

— И оне живе!... И њих земља храни, и сунце греје!...

— Живе, одговори Трајко расположено. — Кажем ти, тамо је све ништа... Не верујеш?

Она се замисли, слеже раменима, па устаде и стави неколико цепчица дрвета у пећ, и опет се спусти на постељу. Није могла да појми никако како то да девојка сама иде од своје куће и ради са туђим непознатим људима који јој нису род, и да „тако чини“ на улици, пред светом, па и пред мајком, која се чини невешта! Али помисао на многе печалбаре из села што су давно тамо заостали, а овде запоставили своје на дому, снужди је, разнежи, и она дубоко уздахну:

— Зашто да не верујем! каже. — Ето, братучед ти Вељко, и други, сигурно су тако...

— А, Вељко? — он има Влахињу, Цинку-Влахињу, издржава је, има с њоме двоје деце и девојче.

— И није га стид ни жао своје дечице овде? Па Вељковица, каква жена!

— Ништа; заборави тамо човек на све. Тамо је, знаш, све слободно; тамо венчања нема; коју хоћеш, узми, промени, напусти, нико те ни кара ни хвали! Кад се роди дете, подај попу четири динара, и он га крсти и не пита чије је и од кога, — само му име запише. Многи нашинци, од постаријих, имају тамо синове велике, кћери удате — па ништа! По коме дође одавде син, види тамошњу „мајку“, „браћу“, заједно с оцем, — и ништа!

Трајковица га је пажљиво гледала право у очи, а лице јој је долазило све блеђе и блеђе. Дође јој помисао да му рече: „А ти?“, али се наједанпут трже и упита:

— А млађи?... сигурно и они... не сви, али, рецимо, као Никола наш, Јевта?...

— Никола је од пре имао једну попову... попова кћер, одиста! Летос није држао ни једну, него онако, „вучки“, где нађе, дрпне!... А Јевта, Јевта... — Ту Трајко заста, погледа значајно жену, па обори очи, и преда се на постељи спази како једна буба-мара мили лагано к њему. Погледајући њу, он настави живље: — Јевта је, знаш, летос од неко доба узео оно мало што ти кажем. Да знаш колицно је! — Оволико, и показа руком за метар од постеле. — Али искра, окретно као срна... лепо! Узео јој био стан, подаље, да ми не дознамо. — Ама знаш какво је! Бело као шећер, коса руса као копрена... видра!... Једнога празника одем у кафану где се обично сви нашинци скупљамо. И Јевта ту. Седимо тако, а већ време ручку. Јевта пође; ми, са Стојаном Радиним, полако, поиздаље за њим, те 'оп! код њега. Оно се мало изненади, али нас лепо дочека. „Шта ти је ово, бре?“ каже му Стојан, пошто пописмо кафу. Јевта се спрва узврпољи, поћута мало, па вели: „Ето, што видиш... као многи други... Сигурно два века ће да се живи!“ А виђаше се, неправдо му би што му уђосмо у траг. „Знамо, ама шта ће ти ово, оволицно, мајмунче?“ Њему криво, ама ћути. А оно одиста мало, право мајмунче, али лепо као зрела бресква. Ту нас послужи слатким, кафом, тапшући усиљено ножицама. А кад примети да ми српски нешто лоше о њему разговарамо, наостреши се, поче попреко, оштро да нас погледа, нарочито Стојана... И после смо му досађивали, те га оно, мајмунче, како га назва Стојан, одвуче негде на крај вароши... Немој ти опет ово Јевтовици...

Трајковица беше прихватила крај десне витице своје, расплетала је и уплетала при крају, а лице јој застирао све мрачнији осенак сете. Осећала је као да јој се по лицу хвата нешто прљаво и лепљиво, те подиже руке и пређе по њему као да се умива, па уздахну:

— Сирота Јевтовица!... Да јој бар оста живо оно детенце!...

Она је знала из разговора са другарицама за многе нашинце, и млађе и старије, који су радили у Влашкој, да нису као што треба; слушала је и раније да по који од њих има и тамо жену, децу, издржава их, и ако долази покатад и овамо, дома, — али све то није могла да верује. Није хтела да верује другарици за овако што и кад би јој се она заклела у брата, те јој се чудила како она може тако простодушно да верује и чак у брата да се заклиње. И за оне нашинце што раде у Београду знала је: — знала је да носе млеко по господарским кућама, да имају разговоре са господарским измећаркама, „јађупкама са широким фистанима“, али ипак, ови долазе редовно дома на годину, две, највише три; не троше на те измећарке, већ, напротив, оне их чувају и дају им сваки дан, кад ови донесу млеко, колаче и друге слаткише што спремају за своје господаре.

Пред Трајка, на постељу, била је допузила од некуд буба-мара, и полако милећи пужала се њему на колени. Трајко јој подметну длан, и ова се попе по њему на врх кажипрста. Он хтеде да је покаже Трајковици, али је опази замишљену где је упрла поглед на плетеницу своје косе коју је при крају нервозно расплетала и плела, а на пошироком јој и равном челу навлачиле се и развлачиле неколике кривудава боре. Посмотри је тако, а њен промењен изглед ражали га, те одбаци бубицу са прста, насмеши лице пријатно, и запита је:

— Шта?... мислиш нешто, а?

— Мислим, онако... на Јевтовицу и... оно.

— Које?

— Оно, како зваше? Ђаволче.

— Мајмунче.

— Свеједно.

— Хм!... Као да овде женске нису онако, баш!...

— добаци он промењеним, храпавим гласом.

Трајковица баци плетеницу преко рамена, и управи отворен поглед њему право у очи.

— Овде!... Боже сачувај!... За коју си чуо?

— Никоја, баш?

— Боже сачувај!... Кад би се по несрећи којој десила таква грешка, силом, она би се удавила, обесила сама.

— Не знам!

— Кажем ти. Слушала сам одавно, једва памтим, да је нека млада жена из Ђурђевог Махале отишла у поље да бере пасуљ... па прошли туд турски војници — осрамоте је... Онога часа се удавила у реци... овој нашој реци!

— Луда!

— Е!... Зар да живи осрамоћена целог свог века? Како би се она умешала у друштво, на оро; како отишла у цркву? Зар жене овде којима су мужеви заостали по десет-петнаест година на печалби, зар да су оне... Боже сачувај! И она се прекрсти, и ућута, као да је пренаглила у нечем, а лице јој обли румена павлака.

То њено свеже руменило са превлаком чедне узбуђености и бледоће на њеном милом лицу изазва у њему чежњиво расположење, и он је прихвати за обе руке, које бежу вреле, као у грозници.

— Можда! — каже јој љубазно. А тамо све су, — не све, али...

— А ти? наједаред, нехотице, излете јој питање од кога се прену и уплаши да није много нешто згрешила.

— Ја, ја... Ја нисам... Не дао Бог, каже он испрекидано, и поче да се премешта на постељи као да му беше неподесно седиште.

Она, не скидајући поглед с њега, прште у весео, нешто усиљен и љубазан смех, хотећи тиме да га извуче из непријатна положаја и да му каже како га она пита само „онако“, шали се с њиме, а она њему верује, све верује, јер треба да му ве-

рује! И сама се наже к њему, прихвати обе његове руке, принесе своје лицу и поче их по њему миловати, стидећи се ипак саме себе да на њих припије пољубац. А затим их окваси сузама што јој потекоше из влажних очију.

*

Три зимња месеца прођоше као три медене кратке ноћи, када се тренутци у младеначкој чистој и неоскрвњеној души дубоко урезају на доживотна неизгладива сећања, да се и теретна старост са драгом чежњом опомиње на то изгубљено и неповратно доба.

Освану март. Кукурек се помоли по окопнелим пропланцима, наговештавајући печалбарима да је време њихова поласка. Како се ова последња ноћ пре поласка учини Трајковици кратка, кратка као трен ока! Сутрадан, од рана јутра, кад пиштољ из Горње Махале објави њихов полазак, беле поворке полазника и пратилаца у стајаћем руху почеше се кретати из махала једна за другом полако, свечано, суморно, налик на спровод, да се изван села све прикупе у заједницу на растанак, као при цркви на „последње цјелованије“. Свежа младићска и невестинска лица за ноћ свенуше као мразом спарушене руже. Постарији, лишени синовље потпоре, у оронлости, невољом и оскудицом нагнани на трудан рад у туђини, тромо, неспретно корачају, погнуте главе, опуштених бркова, удубљених очију, са безизразним погледом на бледо-земљастом, избраздалом лицу. По који од млађих „накитио се црвеником“, отима се, чини се весео, шали се, и додајује невестама:

— Ето, време почело да се облачи, каже им. — Можда ће и киша, а то је све због ваших јада и прикривених суза!... А његово, мршаво, бледо лице, са испалим јабучицама и модрим колотовима око влажних очију, очито казује тежак, прикривен бол за своје рођене и мио завичај који га, оскудицом нагнани, немилосрдно отискују од себе да да-

леко, у туђини, тражи живота и себи и својима... Невесте се стидљиво и усиљено смеше, али ти осмејци су превучени сенком туге и суморности.

И Трајковица, у свечаном невестинском руху, са свекрвом, у гомили жена, матера и сестара полазника, враћала се дома после опроштаја са рођацима и Трајком, коме је при растанку стидљиво пољубила руку, ћутећи... Уз пут се и преко воље чинила весела, али у грудима је осећала да јој се оданде нешто откинуло и излетело, и у тој празнини се нешто тешко комеша и непријатно је прижиже. По која од старијих, средовечних жена, застала је, обазрела се назад и ставила шаку изнад очију да још једном, ако може, одвоји пажњом у гомили сина, или домаћина, који је у реду, непримећен, на кирицијском коњу, далеко већ одмицао. За њу је било стидно обазирати се... Идући полако за свекрвом, њој би поглед чешће застајао на утиснуте трагове кондура по влажном путу, и она је у мислима одабирала његов, Трајков траг, и зажелела, кад би смела и да је сама, да пољуби то место, или узме од оне земље где је он згазио, па да носи, увек носи са собом. А кад би се намерно отргла од тих мисли, запазила је поред себе другу снужену мајку, из своје махале, где се погнуте главе, са светлуцавим траговима још непресахлих суза, изнемогло клати и промиче поред ње. Њој је давно муж отишао на печалбу и тамо остао, и сада одвојила од себе и свога недорасла јединца, да и он можда, као отац му, за мало па заборави и њу и друге своје на дому. Трајковицу би њен изглед гануо; осетила би у себи да је њој ипак боље, али је после обузимала тешка суморност, која као да је прелазила са те снужене и невољне мајке на њу. И она би дубоко уздахнула, пренула се и обазрела око себе, да у друштву жена, пратилаца и свекрве ко не примети... Трајко јој се обећавао да ће се уздржавати од свега; он неће заборављати своју стару мајку, која га је у сиротињи и удовиштву подигла, и њу, Трајковицу, што му је увек и

у свему послушна била; он ће сваку тамо, ма каква била, одгурнути, па и мистријом ударити, ако покуша, на скели, ма где, да га цмаче као оно... Оно!... Он јој је обећавао и заклињао се да ће доћи друге, најдаље треће јесени; он се неће повести и угледати на оне који су тамо заостали, толико заостали да свет њихове овде жали и оговара. — А мајмунче!... — оно „сниско али лепо” мајмунче, о ком је он причао оне вечери... оно што се не стиди пред светом на улици, па и пред мајком у кући, која се чини невешта, да цмаче и милује туђе људе који су везани за другу! И поглед би јој застао на „удовицама са живим мужевима” које су биле ту, у гомили пратилаца, у овешталом стајаћем руху, јер је стидно за њих да облаче ново одело кад су их мужеви на печалби тако давно заборавили. Неће ли некада и на њу тако друге погледати?...

...Неће, — бар до прве јесени, кад ишчезоше за њу мајчине слутње, јер јој се нађе детенце, и то мушко. Њеној радости не би краја. Она се осећала пресрећном што је постала мајком, и то још са мушким дететом! Њена душа је била препуна највише милине што је живот може дати. Њој је сад ретко долазила помисао на Трајка, на његов рад и живот на печалби, и на непристојне „јађупке” тамо. Шта је се сад све то тицало! Уосталом, Трајко је обећао да ће доћи друге, најдаље треће јесени. Па и ако прође више, па шта! Она је сад мајка; њу је Бог обдарио дететом и здрављем! А то је све што је она од њега желела. И она му се, захвално, у постељи после легања, шапћући, молила. Њена брига је од тада била да слуша свекрву, да ради, пази и негује своје дете. Са мајком као да се надметала која ће боље да га придржи, окупа, преобуче. Трајковица је то чинила под видом да помогне и одмени мајку, јер је стара; ова пак, да су старице пажљивије, обазривије, да умеју боље да повију, да при љуљању певају, тепају како ће порасте велики, бити добар радник, ићи

на печалбу и слати баби новаца да она себи купи антерију и зубун.

Али баба то не дочека. Идућег пролећа она умре, и Трајковица, жалећи своју добру свекрву, оста сама, са малим Степаном, да кућу кући.

*

Пролећа и јесени пролажаху. Трајко је с време-на на време слао новаца дома, али писма су почела стизати све ређа и крађа, колико да наговести по коме је колико шта послао. Треће јесени, место доласка његова, доби Трајковица његову фотографију, са писмом у коме се изговарао да не може доћи због слабе зараде, а и болести, јер се био истрошио за лекове. Њој, посматрајући на слици његово пуније, беље, веселије лице но што га је она знала, била је мало чудна ова његова болест. Идућег лета, за овим, не би ни писма. С јесени, кад почеше да долазе печалбари, стиже од њега нешто новаца и кратко писмо у коме жали што не може доћи и ове јесени због предузећа некоје зграде, јер је постао тога лета *мајстор*, предузимач, па надничари скупи, рад недовршен, новац непримљен... Идуће јесени сигурно ће доћи...

Али се по селу поче шапутати да је и Трајко већ ступио у ред „изгубљених“, како су напуштене на печалби звали. Дознало се после и за Јевту, да је тога лета пао са скеле и сломио ногу, те га она његова „јађупка“ напустила, јер није могао да је издржава, и дошла код Трајка да му носи малтер. После се већ знало да је она нека мала, сниска, али лепа; да више не носи малтер, него је Трајко издржава са једним дететом, које је имала са Јевтом, а доцније добио још двоје са њоме.

Па ипак је Трајко и даље слао новаца и по које писмо дома, а и Трајковица одговарала, али и она укратко као и он: да је добила тад и тад толико новаца; да су дома здрави и живи; да Степан расте, да је велики, и већ пошао у школу. По некодико пута би Трајковица понављала девојци

која јој је писала писмо да му пише да га „поздравља Степан; велики је, расте, почешће пита своју маму: имам ли ја, мама, свога тату, и зашто га ја не знам?“

— Али, стрина, то сам већ два пута написала, кажи што друго! — рекла би јој девојчица, која је можда четири пута те речи поновила у истом писму.

— Ако, мила, ако, додала би Трајковица, — немам шта друго. Ово нека је од његове, Степанове стране. Нека зна и он, тамо, да и „ми“ нисмо — хтела би да јој рекне: пусте, али би застала у бојазни да девојчица како, код својих, дома, не изусте, па се то по селу после разгласи и да јој се смеју, те би додала: — да има велика, одрасла сина.

Најтеже је било за њу оно јесење доба око Митров-дана када почињу да долазе печалбари из Влашке. Ред би тада био да код поједине ближе рођаке оде на добродошлицу, али је унапред осећала непријатност што ће ту имати. Поред жена у кући, био је још и покоји човек из села, па се стидела њихова подругљива осмејка да за Трајка упита, кад је сваки знао *све* о њему; — и она није одлазила. Она је за те две-три недеље, док време доласка печалбара не прође, облачила још старије одело; избегавала сусрет на путу са долазницима, јер је требало да се поздравља с њима и упита што за *тамо* и за Трајка; раније или доцније одлазила је на чесму но обично, да је не би која од другарица запиткивала шта је чула о Трајку, хоће ли долазити ове јесени, или неће, те да ли јој је послао новаца, и колико...

Ако би који од печалбара, рођака, свратио код њене куће да јој преда послат новац од Трајка, или онако на виђење, она је гледала тада, ако би га при доласку спазила раније и било лепо време, да му изнесе столицу у двориште и ту га сачека, па малом Степану нареди да пристави цезву за

кафу на огњиште, да гост види како она има већ велика, одрасла и добра сина, и ако би после сама скувала и послужила га... Узалуд би овај од ње очекивао запиткивања, жалбе и поговоре због Трајка, што је тако дуго *тамо* остао, она би му, после уобичајена поздрава и кад би јој предао новац, само рекла:

— Како сте тамо?... Је ли здрав?

— Здрав је, Трајковице, здрав, — одговара овај, погледајући у страну од њена озбиљна, отворена погледа. — Добро ради... Само, знаш, такве су године дошле, не може да се заради да преостане за долазак овамо.

— Само да сте живи и здрави, додаје она хладно, и гост би из њена проницљива погледа осетио да је много обишао истину, те би се мало збунио и додао:

— Доћи ће Трајко, доћи ће... Он је добар радник. — А да би се приближио нешто више истини, умешао би и себе: — Доћи ће... Знаш, та ви већ жене знате како је тамо! Кад човек застане више од две-три године на печалби, ода се после, — не само он: и ја, сваки од нас, — мало више трошковима, заборави како се овде живи и шта је дома оставио... Доћи ће... Трајко је вредан — каже он, и устаје да се што пре опрости и удаљи.

А она ни да реч срџбе каже на Трајка! После овога обузимала би је мора, узнемиреност, те није могла ни да ради, ни да седи — осећала је у грудима да се нешто давно скупљано и прибирано као у клупче раскравило и разлило по целој телу, те је прижиже и пече, док се опет за неко време не склупча и падне на своје првашње место, испод ложичице. Примљен новац би тада завезала у какву крпицу, плунула на њ и бацила га у кутњу камару као нешто одвратно. У тој суморности, и ако није хтела никако да мисли на то, излазило би јој пред очи оно гнусно *мајмунче*, у црним, „јађупским” фи-станима, годоглаво, са чупаном разбарушеном косом,

оштрим, мачјим погледом и ситним, шепутљавим лицем, намазаним смрдљивим „белилом”.

У тој узнемирености тада, и дете би без узрока изгрдила, па и за уво повукла; по који крчаг отишао би у парчета на буњиште; по кући би лете теле разбацане и испретуране ствари, — и све тако, док време захлади. После пак, као у инат *некоме*, узела би бачен новац из камаре, замолила брата да с њоме иде на пазар, у варош, и тамо накуповала много непотребних ствари: детету кондуре и антерију, ако је имало да те зиме прође; себи зубун, јелек, да и њих спакује поред других у ковчегу, који је био пун неношена руха.

Кад би је, после неког времена, та мора као редња болештине прошла, она је прихватала посао: ишла је у друштву жена у планину за дрва; спремаала што треба за зимницу; олепила поразбијана окна на прозорима хартијом, јер је зима наступила а дани захладнели; плела детету чарапе и слала га редовно и на време у школу, и љутила се много сама на себе што је била толико „пакосна” да тако *лошо* мисли о своме Трајку, кад је он њу, кад беше дома, толико пазио! Колико је њих тада у селу њој завидело због његове стаситости! Најзад, шта! и ако има *тамо неку* — човек је, угледан, наочит, па нека се отимају о њега колико хоће, само кад јој га не могу за свагда отети! — Он је њен, венчан; оне арамије само је поткрадају... Зар је мало жена овде у селу чији су мужеви по петнаест-двадесет година остајали тамо, па опет после дошли. Њеноме Трајку тек десета година од како је тамо, и он јој шаље новаца, мало истина, али ипак шаље. Ко зна како је и њему тамо у туђем свету без својих! Можда није онако баш као што свет овде за њега говори?... Можда је изгубио у радњи пошто је постао мајстор, па сад ради под другим. — Размишљала је и мучила себе још за много шта. Зашто да она овде потроши и за оно што јој није

било потребно, а он, тамо, ко зна да ли има све потребне намирнице за зиму... Ако је и изостао више, можда му је која од овдашњих завидљивих жена учинила чини онда, при испраћају на печалбу. Зар није сама крива што му није ставила при поласку тада гранчицу дрена у пазухо, за здравље, и пришила соли и бела лука у појас да му се чини не остваре?

Да би се отргла од тих мисли које су је мучиле, одлазила је затим у своју собицу и потражила у ковчегу, међу својим невестинским рухом, Трајкову слику, коју јој је давно послао, и дуго је загледала и посматрала. После би прострла постељу, — онако баш исто као оне зиме кад беше он дома, — па вадила из ковчега једну по једну хаљину, све Трајково „зетовско“ одело; дуго посматрала доламу и гуњче; џемадан откопчавала и закопчавала и руком гладила као да га чисти или милује; пажљиво посматрала чакшире, надгледала учкур на њима да нису мољци искварили — и зарицала се да ће гледати како било да му с пролећа отпрати „чини“...

А кад дође пролеће, опет ништа! — Једна јој, још из девојаштва другарица, сама тражила пређе да их у три воденице, на три камена, по три пута окрене и од њих Трајковица да сплете и пошаље чарапе њему, по коме од печалбара што ће тог пролећа да иду тамо, да би му се „памет окренула за овамо“. Није хтела; бојала се да се по сељу не разгласи, па да је после оговарају.

Тога лета ни писмо, ништа од њега! Око Митров-дана почеше по селу, као обично сваке године у ово доба, да нагађају који ће од печалбара те јесени доћи, — а то све мислило се према женама које су тада почеле да облаче новије одело да би их тако затекли мужеви кад дођу, јер, после облачити се у ново одело, стидно је. А и оне нису сигурно знале. Некој, можда, муж писао; другој само напоменуо да стави који товар више грож-

ђа за вино, или да исхрани и угоји боље прасе; некоја пак по сну што је сама уснила и протумачила на њејов долазак, те обукла нов зубун...

И Трајковица једне ноћи, баш у очи Митров-дана, усни као да беше на некој ливади... ливада као њена, некошена, зелена, по крајевима нешто увела, а на среди извор, чист, и бистар. Она је дошла по воду, па стала ту да захвата шаком са врела да се умије. Али, за чудо, не може да подигне руке и плусне воду на лице!... и још, по захваћеној води у прегршти гамиже пуно ситно, ситно труње. Наједанпут стаде пузити из траве велики, дугачак смук, и заплете јој се око ногу. Она претрну, и врисну од страха, да и дете поред себе пробуди, — па се усправи на постељи и стаде још онако сањива да понавља и тумачи сан:

— Ливада са извором, бистрим, то је добро, мисли она у себи, — неко задовољство; умивање — скоро радост. Али оно труње у шапи, шта ће да значи? А смук, око ногу, сигурно он, — помисли, са неким расположењем и зебњом, на Трајка. — Зато можда овога лета не посла писмо, ни паре?... Ко зна, може који од печалбара и раније доћи... данас је пак празник, снови се испуњују до подне, или после подне, а путнику се не зна време! — рече у себи, па устаде, распрете ватру на огњишту, и стави воде у ђугум да се утопли за дете, да га измије и окупа. — Како ли би се Трајко обрадовао, помисли, кад би случајно дошао и видео да има оволика, израсла сина, па да га после годину-две поведе са собом на печалбу!

Напољу се било разданило и сунце високо одскочило кад јој дође и брат, старији од ње, и заста је тако расположену. Она га пресрете добродошлицом, додаде му сточицу, поред огњишта, пристави цезву, па, да би дала одушке своје задовољном предосећању, поче разговор о печалбарима и помену Трајка.

Он је погледа, замишљен, па погну главу и зловољно рече:

— Остави га... Не поменуло му се!

— Зашто? упита га она плашљиво.

— Тако... каже он и ућута. Па прихвати машице, и поче шарати и повлачити браздице по пепелу на огњишту.

— Да није што лошо, бато?

— Није; није ни добро... Пише човек, ето... три писма летос... и сад...

— Шта пише?... Ко?

— Ето, он... неће те више... Не требаш му, каже... Можеш да се... Неће те за жену...

Она заста, погледа брата укочено као да није добро разумела, па се прибра и запита:

— Да није што друго лошо, бато?... Да није, Боже сачувај, болестан, или... умро?

Он је погледа чудновато:

— Камо да је то... то би још приличније било, па нека му опусти *ово*, — и удари љутито машицама по огњишту. — Доста си му робовала и свој век сатрла да му се *ово* не угаси, — и царну јаче у ватру да се и углевље распршта... — Да му служиш *Свет' дан*, пазиш и живе и мртве његове!... Поћута мало, па подиже главу, загледа је право у очи и настави блаже: — Отац нам је покојни оставио, сестро, и имање, и свашта. Узми дете, па ћемо да живимо...

Њу сад тек нешто врело жацну у ложичици, прође јој нека ватруштина кроз тело и зину да нешто нагло проговори, али јој реч застаде у грлу. Постаја мало, а затим полако изустити:

— Има ко на очевом имању, бато... Будите живи ви тамо... Дао Бог, пуна кућа. — И прихвати дете своје.

Он као да пречу, накашља се, и настави:

— Још си здрава... није време прошло... Биће и прилика, ако би хтела... има добрих људи...

Она привуче дете к себи, и утаче му се у реч:

— Остави, бато, тај разговор... Само нека је он жив, па ма и не писао... Да није болан или, Боже сачувај, умро!... Какав је да је, он је мој... мени је у део пао... Доћи ће, бато, он, доћи ће!... Колико је њих тамо нашинаца као он!... Остареће, бато, изнемоћи ће, потражиће макар кад овамо *своје*... као многи што су... Боже, причувај ми *ово*, — прекрсти се Трајковица и загрли малог Степана, а из влажних очију откидоше се крадом неколике капље и падоше на његову главицу.

— Мама, болан тата, мама, — болан? — пита дете и обисну јој се око врата.

— Болан, чедо, болан!...

Покојни Алија, лулар

Био је већ стар, оронуо. Занимао се луларством, израђивао луле код своје куће и односио на своје магарету у Скопље на пазариште, доцније у Битољ, а последњих година само у Елбасан, јер свугде по другим местима и Турци оставише чибуке и почеше да пуше цигарете.

Са Ристом, епитропом наше цркве, био је сусед, па и једна крв, деобничари, из једне исте фамилије. Само што Алија није хтео да призна нити кад да помене да се његов деда звао Илија, а кад се потурчио — Алија, и био рођени брат Ристином деди, те и овоме у част дедину надели његово име... Баба му се звала Мара, и она је до смрти своје, поред мужа Алије, остала у вери својој: ишла редовно у цркву, постила среду, петак, све постове преко године; позивала рођаке и пријатеље на дан своје славе Св. Врачи; крстила се увек при легању у вече у постељу, када би њен муж обично клањао... Тек кад су јој синови одрасли и почели да брију главе, носе оружје и пуше на чибуке, забранили су јој да иде у цркву и прославља славу. Али је она ипак сваке недеље и празника слала свеће цркви преко своје јетрве, Ристине бабе, а у посне дане, кад би имали мяса или какво друго мрсно јело у кући, и морала да једе са осталима из једног каленика, — сркала је само чорбу; месо никако да окуси. И кад је умирала, причају, оставила је проклетство синовима ако је не би сахранили у хришћанском гробљу. И они су је одиста ту донели и оставили

је; наши пак опојали свештеником, не уневши је само у цркву, и сахранили до саме цркве.

До педесете године своје, Алија није имао никаква порода са првом Алиницом. После је узео и другу, и, — Божја воља! — обе му, прве године по доласку млађе, донеше приновке: млађа једно, старија двоје, и то све женских. За неколико година пуна кућа: десет женских и једно мушко од старије Алинице. А он сам, јадник, за исхрану; занат му с године на годину опадао, снага га издавала. Прешао је био седамдесету: оронуо, погрбљен, глава са чекињасто-риђом брадом, обмотана прљавим турбаном преко масна феса, једва је вирила између испупчених леђа и уздигнуте раменице као презрела и од јесењег мраза спарушена главица купуса; очи се увукле у очне дупље, обневиделе, те није могао да израђује оне ситне рецкасте шаре на лулама без којих једва да би могао по марјаша комад да прода. Док не беше узео млађу Алиницу, старија му је много помагала: доносила би земљу са мајдана на магарету; умесила би и изгњечила од ње блато за луле, помагала му и у изради. Али од кад дође млађа, обе постадоше хануме: без јашмака ни да макну од куће; почеше и од Ристиних, па и од самога Ристе, онако старог, да се склањају и окрећу му леђа при сусрету. Млађа није хтела ни у кући да помогне Алији, да бар изради по неколико лулади са ситнијим рецкама, како је само она могла, колико за мустру при продаји. А то све више узинат старијој — што да она има дете, мушкарца, а ова само девојчице. Па и кад би помогла што у томе, морао би се Алија за то довијати. Враћајући се из Елбасана, пошто би продао луле, купио би сапун и једну шамију, па кад дође кући, позове старију на само.

— На, каже јој и даје сапун. — Само сам теби купио. Оној немој да казујеш; да не дозна.

Исто би тако и са млађом:

— Ево шамија; само теби. Ако те упита она одакле ти, реци: мајка ми дала. Ти ми бољи измет чиниш и више помажеш у послу.

А све то ништа није помагало Алији. Он није могао да исхрани децу. Мало прође, па нужда примора и њега, и ето га код Ристе:

— Комшија, да ми узајмиш врећу жита.

— А што? пита Риста и пригрће поле од гуњчета, које и лети са рамена није скидао.

— Немам да једем; деца гладна... Ето, по цео дан се врзу око твоје куће.

— Зар још, Алија-ага?... Не могу, и ја имам чељад. Шта ће ми рећи синови?... А ти, што не радиш, него по цео дан клањај, клањај! А и твоје хан... нека као наше жене раде; како су наши стари, и жене и девојке, заједнички радиле: окопавале кукуруз, жњеле, ишле у планину за дрва.

Алији од љутине задрхти доња вилица и, као кад жваће, почне, тресући брадом:

— У веру, само у веру не дирај! И жене не помињи! Ако хоћеш дај, ако не, кајаћеш се!

И одмах иза силаја вади кресиво, ставља труд и креше да варнице прште на све стране, — знак да ће ватра имати реч.

Риста му опет да; жао га оне ситне деце, а више се прибојавао да му не плане који пласт сена или кошара.

Он би му и добре воље помагао, дао му Бог, да није Алија онакав.

Пође недељом или празником Риста за цркву, а Алија спроћу, у башту: клања, или је намерно изашао да заједа Ристу.

— Куда, комшија? — викне оданде, онако блатњав, неопасан, раздрљен.

— У цркву, — каже Риста и пркосно повлачи с преда на појасу црквене кључеве да се боље виде.

— Да се крстиш, а?

— Јест, да се крстим, да се молим Богу.

— Ударај се песницом по челу, ударај; глава је за све крива кад неће да те преведе на праву веру.

Риста и не погледа на ту страну, продужује пут, поштапајући се, и гласно викне:

— Како који!... Неко руку ставља на чело, крсти се; други опет удара главу о земљу као да је бундева!...

Алија опсова, погледа на своју кубуру, коју и при клањању са себе није скидао, па видећи да се Риста не обзире, застане и погледа за њим, вртећи главом у знак претње...

Други пут заседну обоје на међи својих башта, под орахом, за који се зна да га је њихов деда Илија — доцније Алија — посадио за успомењу на своју женидбу, и поведу разговор о своме детињству: како су као вршњаци чували заједно јариће по Присоју; доцније оцеви им поверили и козе; како су о пладништву правили воденице и ваљавице на Овчар-Пејином извору; скидали орлова гнезда са највећих букава; помињали би козе предводнице и јарце, — разговарали би тако док Алија наједанпут припиљи на Ристу и неочекивано избаца:

— Ама, комшија, ти си добар, паметан, Бог ти дао свачега: и имања имаш, и синове, и унуке — нека су ти живи — пуна кућа, само... али немој да се љутиш: — *Ђел имама!* — дођи на моју веру.

И само те две речи је знао турски да изговори; толико. Риста би се усиљено накашљао, отпљунуо у страну и прихватио црквене кључеве за појасом, које није никада са себе скидао, да види да ли су му ту.

Алија би застао као да очекује одговор, па би затим наставио, блаже:

— Како хоћеш!... Вере нису много далеко једна од друге. Ми Турци признајемо четири Ћитаба хак: Хазрети Даута (Св. Давида), Хазрети Му-

са (Св. Мојсеја), Хазрети Иса (Св. Исуса), и Пејкамбера (Мухамеда), *але-и-селама!*

И Алија би се при сваком помену Пејкамбера помакао мало с места и увек додао „але-и-селама“, без чега је велики грех поменути само име Пејкамберово.

— А зашто Ђаури да не признају нашег Пејкамбера, *але-и-селама!* кад, ето, у нашем Ћитабу пише, помиње Хазрети Ису?... Зашто они, Ђаури, нашега не; зашто?

— Нема га, Алија-ага.

— Како?... Нема га!

— Не пише у нашим светим књигама нигде о њему.

— Не пише... нема га, а?... Наћи ће га; сви ћете га наћи, само мало доцкан ће бити за све: пошто умру и пречисте се кувањем у катрану... Тада ће доћи сви пред нашега Пејкамбера, *але-и-селама*, ни да се пожале да нису знали праву веру. Ето, рек'о би теби: — „Зар ти није казао твој комшија?“ — за мене. Мени је дужност, комшија, да ти кажем; у Ћитабу пише: „Ако имаш мухабет са Ђаурином, дужан си три пута дневно да му кажеш: *Ђел имама!* Ако те послуша, добијаш још једно небо више на *ономе* свету; ако неће, скидаш један велики грех са себе што си кадгод учинио, или ако будеш учинио од сада, и товариш га њему“... Мене те је жао, комшија; ти си паметан, послушај ме, за твоје добро: *Ђел имама!*... Само немој да се љутиш?

Алија се почеше чибучићем, и наставља:

— Сваки онај који се роди Турчин, кад умре, биће у цехнему на деветом небу и имаће свачега доста. Али онај, каже Ћитаб, који се родио као Ђаур, па се смрти покајао и дошао на нашу златну веру, он ће бити на дванаестом небу у цехнему код Пејкамбера, *але-и-селама!* Тамо ће имати свега изобиља: од сваког јела што на свету има биће за њега увек колико хоће, кад хоће, и шта

хоће, па само да нареди, и свако ће бити одмах постављено пред њим. Па колача, гурабија, шербета, татлија... много, много које чега што му ми имена не знамо... Па жена, девојака, каквих год хоћеш на избор: постаријих, младих, недораслих; шишкавих, средњих, сниских, црномањастих, белих као шећер — које год хоћеш вере.

Па би овде Алија застао, поћутао, пренео се у мислима како ће заиста тамо, на оном свету, бити лепо међу тим благодетима, где ће он да седи на свиленом сицадету, пуши на златној наргили и да буде свагда сит. И још сијасет других задовољстава ређао је у памети, и затим до ситница почео и даље да прича Ристи, док овај опет не пљуне у страну и пригрне своје гуњче преко рамена, па се удаљи без збогом.

Алија би тада погледао за њим и љутито промрмљао:

— Ђаур, и опет Ђаур! Да му ову главу одсечеш, друга би му нарасла и опет рекла: „Ђаур сам!“...

Јесенас, на неколико дана пре мобилизације за наше ослобођење, баш у очи Крстов-дана, пошао Риста нешто раније на вечерње. Под мишком носи бремене свећа. Алија, спровођу у башти, забо пред собом у земљу муштиклу и клања ићиндију. Таман Риста да измакне, а он се подиже и викне:

— Комшија, 'оди. Рано је још, где си пошао... казаћу ти нешто ново; 'оди!

Ристи се не иде са свећама да пређе на његово место, да их опогани, те се врати дома, остави их, па пређе код Алије.

— Знаш шта је, комшија, каже Алија, — биће кавге!

— Е-е!

— Четири ђаурска краља удружила се да ударе на Падишаха.

— Зар смеју?

— Не верујем, али... Баш да хоће Алах, па да буде! И шта се од њих не трпи: одасвуд комите, те уби овога, уби онога; те поквари ћуприје, те баци боб — како се зове оно што пукне само на сред пазара — и убије много људи?... Ђаурима све неправдо; нека се једном пречисти са њима... Само, само се једнога плашим, комшија; много се плашим!

И Алија ућута, замисли се, протрља чело и поче нагло да повлачи густе димове са чибука. Отуда, из капиџика, појави се Неџиба и Ајша, старије његове кћери, које, чим спазише Ристу, повукоше се назад, заклањајући лице јашмаком. Алија им викне да донесу кафу... Поћута још мало, па опет, уздахнувши, настави:

— Тога се бојим, мој комшија, — не за нас одрасле, него за оне максуме, нејаке. Али ће, иншалах, да да Алах, стрпљење, саб'р, Падишаху. И опет се Алија замисли.

— А што то, Алија-ага?... Зашто?

Он премести подвијене ноге и погледа озбиљно Ристу.

— Е, зашто?... Не знаш ти, комшија, какву силу има од Пејкамбера наш Азрети Падишах... Да узме авдес и да се помоли Пејкамберу, але-и-селама, па само да прихвати и зањиха Санџали-Шериф, Мухамедову заставу, сва би дуњаја од једном пропала: планине, реке, језера, мора, све би се испретурало, помешало; нигде живе душе на дуњаји не би остало!

— Зар може тако што, Алија-ага?

Он га погледа попреко и љутито добаци:

— То Ћитаб каже, еј!... А Ћитаб, — Боже ми опрости што ћу рећи, јер је грех — Ћитаб не лаже... Да га нечистим рукама дарнеш, он се сам затвори, а руке ти се одмах осуше. То је Пејкамберова књига, але-и-селама. Али милостив је наш Азрети Падишах: неће он да прихвата Санџали-Шериф; жао је њему малишана. — Не ради нас, одраслих; ми смо сви... не сви, али многи нису као што треба: не клањају намаз пет пута дневно као

ја,... као Ћитаб што казује; људи остарели, прешли четрдесету, неће да пусте браду; пију ракију, па и вино. Паше, везири, садриаземи Падишахови, почели да узимају и Ћауре у аскер — а то све због рушвета. Падишах о томе ништа не зна; не казују му. Трпи ли Господ да Ћаурин носи оружје, и да буде Падишахов аскер! Ето, зато се бојим, комшија, да се Падишах Азрети сад не наљути, па прихвати Санџали-Шериф, и сва дуњаја, све живо, да пропадне... Али неће. Милостив је он, — не због нас, одраслих: жао је њему недораслих максума, деце; неће и због стоке: због говеда, овца, коза, птица и других дивљих и питомих животиња на дуњаји. Шта су оне криве, шта су учиниле, па да одједном пропадну и изгину?

— Ако буде кавге, ко ће победити, Алија-ага? Каже ли то Ћитаб?

Алија се замисли, отпухне неколико димова. У том ето млађе Алинице, са џезвом кафе и два филџана, иде насумце к њима, пребуљена белим јашмаком, руке обавила крпама да се месо не види, јер је грехота, а из искрпљених димија босе оцрнеле ноге слободно тапшају, јер ко зна од када обућа на њих није стављена; спусти џезву са шољама поред Алије, и брзо, као опарена, побеже.

Риста саже главу и гледа преда се. Алија сипа кафу и каже:

— Не зна се, мој комшија, ко ће победити... Управо зна се: наши ће победити сада. Али стоји у Ћитабу и ово — Хоџа ми казивао: — „Земљу ће да заузме Ћаурин једном сву.” — Сигурно неће ваљда сада; то можда после много, много година. — „Колико ће је држати, не зна се” — управо зна се: три дана, или три недеље, или три месеца, или три године, или тридесет... А, не! неће тридесет; неће ни три. Каже у Ћитабу: „Ћаурин ће да заузме сву земљу”. На земљи ће остати тада само четрдесет Турака — свега четрдесет на целој дуњаји, али хак, правих Турака. Тада ће да

сиће озго са дванаестог неба сам Пејкамбер-Мухамед, але-и-селама! и свакоме ће од тих четрдесет хак Турака дати по једну оштру, много оштру сабљу, која ће бити дугачка колико једна година. Ти људи ће бити високи сваки за по дванаест највиших јабланова на свету, а широки по двадесет и четири великих сежања. Они ће имати само по једно око, и то на средини чела, и оно ће бити велико колико она голема капија на мошеји од Свете Ћабе. Они ће моћи, мој комшија, да гледају за девет година дубине кроз земљу и двадесет и четири године висине горе кроз небо. Неће носити одело на себи; биће им тело покривено густом длаком, а свака ће длака њихова бити тешка најмање седам ока... Место постеље простираће пода се свој леви ушни лист, који ће бити дугачак и широк колико и тело њихово, а десним ће се увом покривати. Они ће моћи разговарати са Пејкамбером, але-и-селама!, и примати његове заповести озго чак са дванаестог неба. По три године моћи ће ништа да не једу и не пију, а глад да не осете. После пак, моћи ће једним гутљајем воде цело ово наше Охридско Језеро да пресуше. Њихов ће вођа бити сам Пејкамбер — Мухамед, — але-и-селама! — и он ће бити за седамдесет и седам пута по седамдесет и седам јачи од свакога од ових. Једним гутљајем воде он ће моћи цело море да искапи. Тада ће они, сви заједно, да поваде сабље и да секу Ћауре, да секу, да секу — ево овако. — И Алија се усправи, поче да маше десном руком по ваздуху око себе, из све снаге. — Тешко Ћаурима! — Немој да се љутиш, ти комшија!.. Ја хоћу да те обавестим... Послушај ме, као што ти рекох.

— Причај, Алија-ага, причај!

— Сећи ће они, сећи ће, сећи ће невернике, и све ће до једнога сатрти за четрдесет декика. Ни једнога Ћаурина неће бити више на свету; остаће само они, четрдесет хак Турака. Тада ће

сва земља бити натопљена крвљу Ђаурском, у којој ће се много стоке и дивљих животиња подавити. Од тада неће бити више Баура на земљи. Од тих хак четрдесет муслимана за девет ноћи намножиће се хиљадама хиљада хак муслимана. Јер ће сваки од њих имати по девет стотина деведесет и девет жена, а свака ће жена рађати сваких десет дана по деведесет и деветоро деце. Сва деца биће као и они: велики, снажни, са по једним оком на челу, ушима ће се покривати и простирати пода се... исти, исти оцеви. И само ће њих, таквих правоверних муслимана, на земљи да буде. Они неће радити као ми сада; за њих ће Пејкамбер, — але-и-селама! — да поради код Алаха, и све ће имати изобиља, што хоће... А душе побијених Баура све ће у катрану вечито да се кувају, и неће за њих бити милости никада код Пејкамбера, але-и-селама!... Никада, никада! Страшне ће муке бити вечито за њих... је си л' чуо, комшија? Мене је жао, комшије смо, имамо мухабет; послушај ме, не премишљај, за твоје добро: — *Бел имама!*

И Алија прихвати Ристу за полу од гуњчета и поче га дрмусати, као да га освести од неке зачмалости и занесењаштва.

Риста се нагло отргне, стресе полу као да се била каква прљавштина на њој припила, ркну из дубине груди и пљуну посред лица Алији. Овај се на први мах убезекну, а затим пређе руком по лицу, да се обрише, а онда истрже иза силаја кубуру, на којој ороз одмах шкљоцну. Али му је Риста отргне, отвори фаљу и пљуне у попрашак, па је завитла преко баште, и прасак пада се чу чак онамо у потоку. Риста прихвати чврсто свој штап и пође преко дворишта дома, шапћући полугласно: „Господи, очисти грехе моје; владико, прости безаконија моја...”

После неколико дана помирише се посредовањем Хоџе Јашара. Риста је дао за то Алији четири козе млечне са јарићима и врећу жита, а хоџи

Јашару за посредништво једнога јарца, скопака, за пастрму.

Али је Алија и даље остао љут на Ристу.

Дан-два после измирења објави се мобилизација. Поред обвезника Падишах преклињаше сваког правоверног: — „Ко је хак Турчин и Пејкамберово чедо, а може да понесе оружје, старо-младо да пође под Пејкамберову заставу; удружила се четири Ђаурска краља.”

Осион Турци још се више устремише на рају. Прваке похваташе и неке одмах помрчина поједе; друге, спроводећи за Ресан и Битољ, испребиваше по путовима и оставише да их нико не сме сахрањивати, да их пси растрзавају.

Тих дана, Алија, једнога јутра, рупи Ристи на врата, с кашикаром преко рамена; опасао нов силај, и у њему две кубуре, и виче осорно:

— Је ли ту Риста?

— Ево ме, Алија-ага. Изволи, изволи на кафу — излази Риста, позива га унутра, а ноге му клечају.

— Ту си, а!... Кога имаш у кући? пита набусито.

— Моје људе, укућане, децу... Хајде, изволи на по једну кафу.

— Баурску кафу не пијем... него, — где су ти комите?

— Зар код мене тако што, Алија-ага! Ти бар знаш, комшије смо.

— Знам те ја, знам!... Знам све добро шта ви радите! Него, сад ћемо све да пречистимо, каже Алија, и прихвати кашикару као спреман на нешто.

— Ево, Алија-ага, комшије смо... моја је кућа — твоја, ти знаш... разгледај свугде, ако има тако што, ево живот..., каже Риста молећиво, а ноге га једва држе.

Алија пође, као да разгледа, па се врати и застане:

— Ако заиста натрапам на некога, помисли, па изађе и застане на спољним вратима. Риста га нуди, моли да уђе на кафу. Он приђе праљном кориту, седе, запали лулу, па стаде отварати кашикару, вадити и стављати метак у њу, окретати грлић Ристи, па одједном, као да се нечему присети, пита:

— А имаш ли ти масла, сира, на продају?

Ристи лакну у души.

— Немам, Алија-ага, за продају, али за тебе наћи ће се.

— Пошто ока?

— Лако ћемо са Алија-агом; узми колико ти треба.

— А жита... имаш ли жита; пошто?

— Наћи ће се за Алија-агу. Поделићемо оно што имамо, — каже Риста нешто расположен, и наређује укућанима да издвоје и масла, и сира, и жита, и да момак сад, одмах, однесе код Алија-аге. Па приђе Риста Алији, нуди га дуваном и пита шта се чује: хоће ли бити заиста кавге.

Алија одби покретом руке дуван, и задовољно се насмеши:

— Хм!... има ли кавге? Наши већ у Ћуприји... Врање, Ниш, Лесковац, од кад наши! Сутра ће, иншалах, у Београд... Са Падишахом хоће кавге!...

Поћута мало, бришући своју кашикару, и не погледајући у Ристу, наставља као самом себи да говори:

— А Иса Бољетинац! Не роди мајка као њега! Он, од кад већ, на Цетињу. Са двеста хиљада Арнаута цео Карадаг заузео... Цар га поставио за везира над Карадагом: дао му ферман, велики ферман од бакра да се никад не поцепа, те да је и он, и његово кабиле, везир над Карадагом до века... докле је дуњаја... И заслужио је. Сад нико не сме да каже Иса Бољетинац, већ Иса-паша. Секао је тамо Ђауре, сек'о је, ни једног није оставио живог... И овде треба вас... све до једнога, да нема

ни једног од те ђаурске проклете крви... Што ће то погано семе кад није ни Пејкамберу ни Алаху повољно? Удри, ишчисти то!

И Алија, љутит, псујући, пребаци кашикару преко рамена и удаљи се без збогом.

Не прође много, а ето једне од девојчица његових. Уђе у кућу и пружи мараму Ристи:

— Да ми даш... овде да ми вежеш двадесет лира; рече ми бабо, — каже му и баца мараму.

Риста се почеша иза ува и, снебивајући се, сиђе полако у подрум. Из зида, у једном углу, извади камен, па завежљај крпе; одреши, одвоји осам лира, заста мало, промисли; узе још две, преброја их неколико пута, стави крпу у зид; пође до врата, опет застаде... врати се, одвоји још четири лире: — „Нека га носи Нечисти“, промрмља, па запуши рупу каменом и врати се у кућу, и даде девојчету у марами.

— Поздрави оца, Алија-агу. Кажи му: оволико је имао чича-Риста; други пут ће накнадити, ако треба.

Девојче оде. И док је Риста налевао зејтина у чашицу пред иконом Св. Ђорђа, домаћег заштитника, ето девојчета назад, застане на врата и из стиснуте шаке распе новац по кући. Лире звекнуше и откотрљаше се тамо амо, а оно танким, као плачним гласом, каже:

— Рече ми бабо да ми даш четрдесет лира... ево овде у ову шамију да ми увежеш, и то сад, ево сад!... Ако ми кажеш: „Немам“, — ево ти ово, — тако ми рече бабо, и баца пред Ристу кресиво, знак паљевине. Потом постоја мало и оде.

Пет пута је до пред ноћ Риста силазио у подрум, одбрајао 20, 25, до 30 лира, али никако да допуни четрдесет; и одложио је за сутра дан. Али те исте ноћи оде у прах и пепео кошара пуна сточне хране, и четрдесет осам оваца у њој. Једва се чобанин спасао. И Риста одброја тога јутра сав новац, четрдесет лира, да до ране зоре

пошље, јер ко зна шта може доцније да буде са њиме, или да му друго које чељаде из куће изгине. У тај мах упаде у кућу Гвозден, рођак његове домаћице, сав уплахирен, а и весео некако. Улази, а још с врата, не назива Бога, него погнут мало као да се нечега боји и прикрива да га не виде, ставио леву шаку поред уста, да се тобож не чује, и шапће:

— Дошли наши код Битоља... Прилеп, Велес наш... Скопље, све! Турци беже, беже. Ле-ле!... шта је у нашој мали! Побегли сви, побегли!

— Који, море? пита зачуђено Риста.

— Наши Турци... побегли са Куманова... Иљаз убијен, Асан погинуо; Јусуф, и он... Мехмед се удавио у Вардару... Ле-ле што је код Турака!

Риста га слуша, посматра, а не може да појми... Он, час по, навири кроз прозор да ко не долази, па опет испрекидано, подскакујући по кући, у неком страху и расположењу, пљеска рукама:

— И Ахмед убијен, и Мустафа!... И-ха! шта прича Шабан!

— Ама шта је, Гвоздене? шта то? пита Риста, а други укућани се окупили око њега.

— Слушај, чичо, слушај!... Ено: б-у-у-у! топ код Битоља. Каже мени Шабан. Он побегао са Битоља; ови други са Куманова.

Риста приђе прозору, напреже слух: грмљавина све јача, и земља се сва из темеља потреса као да је у грозници. Он се прекрсти неколико пута и очита полугласно тропар домаћег заштитника: „Јако плених слободитељ и ништих заштититељ” — па приђе Гвоздену:

— Ама, ко ти каза?... Шта је!... Ко је дошао? пита.

— Ето, — поче Гвозден опет испрекидано, узрујан, — дошли ноћас, побегли сви који су остали живи... Прича Шабан. Да видиш какав је јадан: поцрнео, ноге му отекле бежећи: за три дана и две ноћи без одмора, ни мало, са Куманова стигли!...

Прича, прича јадник, и плаче. Моли се да га сакријемо кад дође наша војска... ако не, бар да му сачувају децу... И-ха!... шта прича! Турци оставили топове, све, све; побегли, подавили се уу Вардару многи, многи; код Велеса... Ено, слушај, топ: — бу-у-у-у! како риче...

И опет поче да ређа имена мештана за које је чуо да су погинули.

Риста збаци са себе гуњ, који никада није скидао; скиде капу; седе власи, које је давно пустио као човек који има посла са црквом и духовенством, забелеше старачку главу, која је много, много претурила преко себе. Крстећи се приђе икони што беше давно затворена, у долапу источног зида где је од објаве рата дано-ноћно горело кандилоце с уљем пред њом, поклони се много пута, правећи широки крст на себи, пољуби је три пута, читајући гласније: „Возбрануј војеводје победитељнаја”... и „Јако плених слободитељ”, па се измаче корак у страну и показа покретом руке својим укућанима да прилазе и уз поклоне целивају. Мању дечицу прихваташе сам, и пошто би их прекрстио њиховим ручицама, подизаше их икони да и они пољубе и помоле се, изговарајући он за њих речи своје заштитнику домаће славе, Св. Ђорђу победоносцу...

Четири дана земља тако дрхташе од страшне грмљавине топова, а гребени Перистера јаукаху у одјеку за проливеном крвљу бораца ослободилаца. Алија, после доласка бегунаца, ни да се макне од куће. По десет пута дневно и ноћу узимао је авдес и клањао — очекивао сваки час кад ће Азрети Падишах да подигне и заљуља Санџали-Шериф и да земља и све на њој одједном пропадне. — Зар може још да трпи Он? Неће више, не!... Зна он да неће... „Сад ће да се испуни оно што Ћитаб каже, довикивао би он у страху самом себи. — Не трпи више ово ни Падишах ни Пејкамбер, але-и-салам!... Зар Баурин да узме земљу и да запове-

да!.. Сад ће, сад; можда још која декика, па све да пропадне, све да изгине”...

И Алија тако пробденисао је те дане и ноћи све у тим мислима и речима, не једући ништа, само пушећи и клањајући, као да се одиста спремао за онај свет. Жене би, посматрајући га, дубоко уздахнуле и прихватале се за образе, у страшној тој помисли. Неџиба и Ајша, одрасле већ, старије ћерке, јецале би и непрестано брисале влажне и од суза усахле очи; млађе девојчице, окупљене око њих, у издртим зубунима, босе, посматрале би забринуту своје старије. Само покатад пренула би се млађа Алиница, силом, немарно, колико децу да охрабри, и проговорила би:

— Та неће Азрети Падишах; можда неће!... Грехота је и њему дечице; шта су деца скривила?... Па стока!... Неће да подигне Санџали-Шериф; ево Бајрам сутра... Неће на Бајрам Азрети Падишах. Даће њему Алах и Пејкамбер, але-и-селама! кухвет да Баурина победи... Неће Баурин код нас, не!

Алија би се тада прибрао, погледао у њу поверљиво, упитно; смирио би се мало и потражио тада да скува кафу и запали лулу.

Сутрадан, на Бајрам, потражи преобуку и напусти да иде у џамију. Топовска грмљавина тога дана преста: тишина свуда, и то га расположи. Млађа му Алиница донесе кошуљу; старија му принесе чарапе, а Ајша чист турбан, и отрча да налије воде са чесме да му опере ноге за авдес. И још Алија не беше скинуо чарапе, а она, вриштећи, утрча споља:

— Бабо, ето иду, долазе!.. Ле-ле сад! и пљеска рукама.

— Ко-ко-ко?... поче Алија да муца и расколаци очи.

Она му се обисну о врат:

— Аман, бабо!... Ето Баури, аскер, Срби!... Сад ће нас поклати!

У том затрешта труба са оближњег брда уз марширање једне чете. Весео узвик једне гомиле што их предусрете разлеже се громко: „Живели!.. Живели!”.

Алија се стресе, јекну два пута снажно, па се пресави и полако опружи по земљаном поду. Очи капци осташе полуотворени; зенице зађоше дубоко испод горњих капака, а беоначе се покретоше лево-десно неколико пута и укочише.

Сви у кући као на један глас свиснуше. Ајша и Неџиба почеше да чупају косе и браздају лице; мање девојчице пиште и прибирају се једна уз другу и уз своје матере.

Старија Алиница прихвати дете, ућута више ради њега, те се и млађа прибра и повиче осталима:

— Ћут’! ћутите!... Ено иду; не вичите; да не дознају где смо. Поклаће нас!

Па прихвати крчаг, изручи воду на Алију и спусти се поред њега; узе му леву руку и поче трљати. Алија доби још жућу превлаку лица; очи се расколацише, а беоначе осташе управљене горе, непомично. Целога дана није давао никаква знака живота, сем тихог, једва приметног дисања.

Пред вече поче да покреће обрвама, затим трепавицама, па уснама. Поче шапутати испрекидање, неразумљиве речи: „Али-не-ја... Или-ја...ја”..., и уз то покретати десном руком на прсима, ка челу, раменима.

Тако неколико дана у непрестаном бунцању, покретању руком и изговарању једне те исте речи.

Седмога дана упокојио се.

За сахрану је дао Риста све што треба.

После неколико дана Риста буде, поред епитропства цркве, изабран и за председника наше општине. Он сврати једнога дана са поп-Јорданом код Алијиних да види имају ли још за исхрану од жита што им је ту скоро послао. Обе Алинице

предусретоше га у дворишту, без јашмака, одбуљене. Обе се руковаше и захвалише на помоћи, а старија додаде. — „Е, крв није вода, кажу стари!“ Неџиба и Ајша приступише затим, прво поп-Јордану па Ристи, пољубише им руку по угледу на девојке Српкиње, Хришћанке.

Општина је примила дужност на себе да им даје храну, одело, све што им је за живот потребно, и да их изведе на пут. Покојни Алија, лулар, може мирно да спава.

Оскрнављено братство

Ретко коме ратови што не учинише поремећај у животу. Окупацијом код нас, Бугари беху узели у војску оба сина старом Селиму Имероском. Прво старијега, Рахмана, у бугарски одред; после и млађег, Јашара, упутише у турски одред у Једрене, а Турци га одавде пребаце у Азију на фронт код Трапезунта. Остаде у кући он, старац, са својом старицом и обема снахама са по једним унучетом: Имером од Рахмана и Ђулсимом од Јашара.

Живели су радом од свога имања: орали, копали, и гајили нешто стоке. Место им беше планинско, не баш тако плодно, али је било шумовито, обрасло питомим кестеновима, са хладним изворима и потоцима који се сливаху озго са планинског виса и протицаху кроз село и около села.

Синови му беху вредни и марљиви, и обрађиваху сами своје имање, без припомоћи својих жена. Оне беху под јашмаком, „покривене“, и радиле су само кућевни посао: месиле хлеб и пекле у црепуљама; надгледале стоку, музле је и прерађивале бућкањем од кисела млека масло и мотеницу, а од мотенице што би преостало после јела прекувавале сир, изварак. У вече, када би се синови вратили с рада, они би поседали, под кестеном, Рахман би отклањао акшам, а Јашар се хладио на извору где је вода чочорила, шљапкао рукама, босим ногама, и сркао с длана по који гутљај свеже планинске воде. Дошао би и старац, и остајали би подуже на месечини поред извора, разговарајући,

а потом би улазили у кућу на већ постављену софру да вечерају.

После вечере браћа су одлазила сваки у своју спаваћу ложницу, које су биле једна уз другу, са улазом из куће, подвојене олепљеним плотом плетаре, са амамцима — ноћним купалиштима — позади. Старци би остајали у кући око огњишта: старац да попуши још који чибук уз кафу, а старица да допуни вретено са преслице. Ту би после и прилегли, поред огњишта с једне и друге стране, на застртим пустекијама од овнујске коже, подстичући главње преко ноћ да им ватра светлуца; сем ако је био четвртак. Јер овога дана, у очи петка, требало је и они да ноћивају у својој ложници.

Тај њихов живот у слози, уредан, миран, у одмереном физичком раду у пољу, у природи, господар самога себе и своје властитости, са изобиљем животних намирница прибављених својим трудом, доносио им је задовољства безбрижности, здравља и спокојства.

Али узимање обојице синова у војску омете их доста. Имање је требало да се обрађује, да би се живело. Отац им беше стар, оронuo, близу седамдесет седме; пустио је био поодавно браду и клањао беш вакат намаз (пет пута дневно). Снахе да изводи у поље на рад, није хтео. Он је знао своју крвну везу и деоничарство са својим суседима, хришћанима, Милићевцима, али је био сад чвршћи муслиман него од пре, за турско доба. Кад су му синови при одласку напоменули да не може сам да обавља пољске радове, него да му помогну и снахе, и да то није ни срамота ни грехова, он је одлучно одбио: „То је за ђаурке. Нећу ја моју веру да ружим. Радићу сам.” И притегао се, мучио, радио, а снахе ван дворишта није пустио.

Док се старија, Рахманица, не поче од неко доба све више да побољева. Била је она и од раније слабуњава, али се није подавала. Ту је болест навукла на себе назебом после удадбе. Болела је

крста и слабине; добила је била усад. (Многе наше муслиманке од тога пате. Док су девојке, у очевој кући, здраве као дрен. Али чим се удаду и отпочну оно често ноћно купање прописано Кураном, после сваког зближења, у хладним амамцима, ето назеба и болова.)

Јашарица је то избегла. Она није примењивала то ноћно купање. Њен Јашар је њу пазио и волео, и није тражио да се у свему придржава прописа Курана. Зато се и сачувала и била здрава, пуна, једра, наочита и завидна на изглед.

Њу је опет почела да тишти друга бољка. Од одласка њеног Јашара само једно писмо од њега, и то с почетка, да је здрав и да се налази у Азији код Трапезунта, према Русима. После ништа. Рахман се јављао; био коморџија код Галипоља негде. Било је и других из села који су били пребачени у Азију; и они су се ретко јављали, али су се ипак у подужем размаку времена јављали, и јављали један за другог. За Јашара баш нико. И старци су бринули, али Јашарици је било много тешко. Она је волела свога Јашара. Они су се знали и пазили још из детињства. Упознали су се берући кестење у суседним својим забранима, — не као други који се виде први пут после нићафа¹⁾, кад открију младу. С њиме је она проживела само годину и нешто, и био је то весео, задовољан, узајамно одан живот. Он је био млад, здрав, наочит; лепо се носио, био пажљив према њој, и увек весео и насмејан.

Пролазили су дани, месеци, године, и рат се сврши. Рахман од некуд пристиже, — био заробљен па ослобођен, — и прихвати од оца пољске радове. Почеше и други, од оних што беху пребачени у Азију, да пристижу с времена на време, као завејани у међави, па се полуживи, изнурени, извлаче

¹⁾ Нићаф-венчање и уговорена сума новаца коју има муж, у случају развода, да исплати жени.

и искрсавају један по један. Довлачили се оданде до неког пристаништа, до кога би се с муком докотурали, и ту увлачили у лађе као амали, па се искрцавали у Солун или Цариград, и одавде ишли пешке, просећи до куће. На два-три месеца тек, по који испадне у село, да код неких поткрепи наду да је њихов заостали жив, заробљен од Руса или Енглеза; друге опет да ожалосте да је њихов умро, погинуо, те му његови давали за душу. За Јашара баш нико ништа да каже.

А то чекање и та неизвесност су били страшни за Јашарицу, страшнији и тежи и од саме ужасне стварности; они је муче, чупају, пеку; трајно, данима, ноћима, у сну, на јави, — као дубоко заривен убод оштрице у осетљиво место које се при сваком покрету утискује дубље и дубље, и причињава све јаче и теже болове, од којих се душа грчи и превија.

Јашарица их сноси, чека, прекорно одбија наговештаје њезиних из очеве дома, и неких жена другарица својих из девојаштва, да је шест година доста чекања, и да за њу има добрих прилика у селу. Одбија, прибира се, тишти себе, и чека, чека непоколебљивом мишљу и осећајем. Преко дана заваара своје мисли у пословању по кући и око стоке; помаже и болесној јетрви у раду, јер овој болест све више отежаваше, и она беше постала, сирота, удвостручена, грбава; није се могла више никако да усправи. Али су јој ноћи биле тешке. Чим би после вечере легла у својој собици, са Ђулсимом, сама постеља би је подсетила на Јашара, на његову младост, и на све преживело ту. Узнемирена, привлачила би девојче себи на груди, грлила га, притискивала уза се и квасила му косицу у својим недрима. Као да је и оно осећало узрок мајчине тежине, те би је у том почело запиткивати: „Зашто, мамо, наш Имер каже да ја немам тату, и да је наш тата изгубљен и неће доћи?”

— Доћи ће, чедо; можда ће доћи. Не зна И-

мер, — једва би се уздржала од грцања да и дете не растужи. Па би устајала са постеље, колико да заваара себе, и вадила из ковчега Јашарево зетовско одело: доламу, џемадан, јелек, показивала детету, и сама упијала поглед и душу у њега. И тек што би се примирила и легла да заспи, а из суседне ложнице чуо би се, кроз слабу преграду плетаре, потмули шум и покрет, потом клопарање цименте о канту у амамцику и плусак воде који се сливао чочорећи у млазевима позади куће, а кроз пуко-тине преграде између њихових амамцика прскале би капљице чак овамо до њених вратница на амамцику, где би јој се поглед отимао.

Једнога јутра, долази Демир-хоџа, сеоски имам, са њеним, Јашаричиним, братом Јусуфом, и још тројицом њихових рођака. Рахмана застадоше у дворишту: пошао беше да наводњава ливаде. Заустане га и одседну у мусафир-хану¹⁾. Дође код њих и старац. Види се да су послом неким, али се то, обично, не износи, док се кафа не попије. Демир-хоџа, по својој дужности, чим поседаше, поведе разговор о Алахову кудрету²⁾, коју слабост људска често превиђа, и тиме у својој малодушности навлачи на себе грех, подајући се ништавности и варци ове јалан дуњаје³⁾, да после изгуби вечност, где правоверног очекују све благодети. И у том разговору, кад попише кафу, он се обрати старцу и изјави му Алахову милост, којом је његовог Јашара узео к себи као шехита⁴⁾.

Старац га укочено загледа.

— Јашара твога, амица-Селим! Смиловао се Алах и узео га као шехита! — понови Демир-хоџа јачим нагласком, као да му доноси радостан поздрав из џенета⁵⁾.

Рука са чибучићем поче старцу да дрхти, из-

¹⁾ Мусафир-хан — гостинско одељење. ²⁾ Кудрет — моћ
³⁾ Јалан дуњаја — лажан земаљски живот. ⁴⁾ Шехит — „светац“
који је дао живот за веру, у борби против неверника. ⁵⁾ Џенет — рај.

борано чело и лице изнад јагодица да му се развлаче и грче у неки уплашен осмејак, а јабучица у грлу да се убрзано покреће као да трепери.

Демир-хоџа укратко објасни да је синоћ испао један од заосталих из Азије, — неки Јакуб из средње махале —, и донео абера за рахметли¹⁾ Јашара да је остао шехит у борби са неверником Московом, тамо иза Трапезунта негде. Били, каже, заједно у једном табору, и у тој големој борби, све што није изгинуло, било је заробљено од Москова. Јашара после борбе није видео више, и он је сигурно остао шехит.

Хоџа се потом подиже до на колена, а и остали за њим, и прочита упокојену дову. Старац оста као окамењен. У том се иза преграде, у кући, разлеже писак и плач жена. Нарицање се пренесе у Јашаричину ложницу над оделом Рахметлијиним застртим на његовој постељи. Пристигоше и суседи, и други, рођаци. Мушки, у мусафир-хану, изјављују саучешће старцу и Рахману; женске, у ложници рахметлијевој. Неке теше да је то тако писано, и да је грех да се тужи; друге, од скора ојађене за своје, придружују се нарицању и поручују својима тамо да се виде и састану са добрим Јашаром.

У мусафир-хану Демир-хоџа им наставља придику о овој јалан-дуњаји и о радости коју треба сваки правоверни да осети кад је који његов променио њу, или се сам приближио старошћу тој промени. Љути се на жене што наричу и тиме чине тешкоће рахметлији тамо.

Рахман је одлазио до вратница, опомињао споља и казивао хоџину поруку. И мало што би се утишале, а Јашаричин писак би се поновио и повукао и остале за собом. Морао је и сам Демир-хоџа да устаје, да им лупне на вратнице и оштро подвикне:

¹⁾ Рахметлија — покојник.

— Доста, де!... Зар ћете још да отежавате рахатлук рахметлији! Што му чините тежину, а себи грех? Доста.

Ту жење тиме прекину и убрзо се спреми алва од пшенична брашна и шећера и подели свима за покој душе рахметлијеве; па се сви разиђоше, а Рахман оде да наводњава ливаде.

Јашарица од тога часа није излазила из свога собичка. Она је морала да буде у теклифу¹⁾ и од свога девера Рахмана, за одређен број дана, док се њена судбина реши. Тако је то казао Демир-хоџа; тако је по Курану.

На крају недеље дођоше опет они: Демир-хоџа, њен брат Јусуф, и неколицина рођака. После поздравне мехрабе, поседали при застртом поду у мусафир-хани, и пошто попише кафу, Демир-хоџа се обрати старцу:

— Е, амиџа-Селим, Алах је свакоме уписао у књигу к'смет. Што је ту записано, мора да се изврши. Људи су борч²⁾ да то са захвалношћу приме... Тако било писано и за рахметли Јашара. Он је сада у ценету код Алаха; отишао шехит, платио свој дуг за ову јалан-дуњају. Тамо је њему добро. Сад ми треба да завршимо наш дуг што нас везује за овај јалан век. Данас је седам дана од абера за рахметлију. Шта велиш ти сада, амиџа: какав ћеш пут да даш снаји, Јашарици?... Прво тебе питамо...

Старац, подвијених ногу поред оцаклије, скрену поглед на огњиште пови обрвама и набра избраздано чело. Оћута подуже, не одговори ништа, а дланом убриса очи.

— А-а! то је слабост! примети хоџа. Алах је то написао. Немој у грех! Стар си... Мој је борч као имаму да ти кажем који је пут прав... Има три пута, амиџа. Први је да она остане овде, у дому. Али нездружена није ред: млада је, и није јој дете мушко. Други је да узме нићаф са Рахманом,

¹⁾ сакривена. ²⁾ Борч — дуг.

и трећи да пође дома где се родила, — ево са овима њенима. Девојче, ако она напусти овај дом, може и да остане овде, и да пође са њом. Шта ти велиш?

— Ђулсиму не дам, изгласи старац пригушено, пиљећи у ватру. Она ми је мој рахметли Јашар. За друџо... — слегну раменима, ућута, и погледа у Рахмана.

— Пеки, каже хоџа, па се обрати њенима:

— Сад ви; ти, Јусуфе — твоја је сестра, твоја крв, твој намуз¹⁾. Шта ти имаш да кажеш?

— Ја, ефенди... она ми је сестра, брат сам. Ја сам борч да је узмем дома, да се старам за њу... За друџо, не знам!

— Тако је, потврди хоџа. А ти? упита Рахмана, који при дну застирке, подвијених ногу, погурен, с главом подбоченом на колону, гледа себи у skut. Шта ћеш ти да кажеш?

Он погну главу још ниже, премести подвијене ноге пиљећи једнако у свој skut, и по подужем ћутању промуца:

— *Што бабо рече...*

Демир-хоџа погледа упитно старца.

Овај нешто живахније подиже главу, и вели хоџи:

— Како ти кажеш, ефенди... Ти знаш...

— Пе-ки-и, развуче Демир-хоџа нарочитим нагласком, у помисли: „На добром су путу”.

— Сад ти, Јусуфе, вели Јашаричином брату, отиди код сестре у њен башкал’к²⁾ и кажи јој сва три пута. Ама, она треба да изабере онај што је ред, што јој ми кажемо: да остане овде, у дому, под нићаф за Рахмана. Је ли тако? обрати се хоџа овима.

— Тако... Тако је... Тако било писано, — одазваше се неколицина.

— Дакле, отиди и кажи јој од мене, од имама, Демир-хоџе, и од осталих овде, да нас послуша, да

¹⁾ Намуз — част. ²⁾ Башкал’к — одељење.

не мења дом... Она у овом дому живела, радила, чекала рахметлију толико година, — е, сад, тако било писано да остане овде... И свекар, и девер, реци, вољни су... Да не мења дом. Куран даје... Ајде!

Улазећи у сестрину ложницу, Јусуф је затече бледу, уплакану, поднимљену на своме удадбеном ковчегу, са завежљајима најпотребнијих ствари њених, у пештемалу, припремљену за одлазак. Ту и мала Ђулсима са својим завежљајем хаљиница.

Она се усправи кад Јусуф уђе, али је обузе грцање, и не могаше да га ослови. Прихвати само своје завежљаје и дете за руку, да пође.

— Чекај, сестро, махну јој он руком и спусти се на сниску столицу. Поћута мало, сави цигару, а потом рече:

— Тако било писано, сестро... к’мет, да...

Њој се наили душа и поче гласније, неуздружано да грца.

— ...да останеш овде, сестро...

— Како? трже се она и као прибра одједном.

— Да не мењаш дом, сестро; да останеш... под нићаф за Рахмана.

— Ух, море, брате! узвикну она и прислони се уз ковчег. Зар ме ти нећеш дома?

— Не, сестро, — наш је дом где смо се родили и одрасли заједнички, и мој и твој... Само, Демир-хоџа каже да је Ђулсима била мушко, друго би било; овако...

— Ух, море, брате!... Зар није грехота и срамота... Мој рахметлија му беше брат; ја га звала братом, и чинила измет као сестра!... Зар ме нећеш ти дома?

— Не то, сестро... Него, тако било писано. Старци те желе, и Рахман; Куран даје... Размисли... Демир-хоџа каже: живела си овде, навикла на ову кућу, на људе... Тако било писано... И ово дете што се привија уз тебе, да беше мушко, ајде-де. Овако, нити да га оставиш, нити поведеш. Стар-

ци га не дају... Треба да предвојиш душу... Демир-хоџа каже: да останеш.

Њој се смрче пред очима, прође је телом врелина која је малакса, те стиште главу шакама и приви се на ковчег. Брат јој понови још два пута Демир-хоџину препоруку, и пође, сматрајући њено ћутање за одобравање.

Кад прекорачи праг, и повуче за собом вратнице, из суседног одељења писну плач и једак прекор:

— Зар тако, моја јетрво?... Несам ли те имама, мори, као сестру, а сада ти да ме уједеш као змија! Зашто ли ми грабиш мој к'смет, мори, кучко једна!

Јашарицу прену то као онесвешћеног шамар. Пребаци ферецу на главу, зграби завежљај и Булсиму за руку, и пође излазу нагло. Отвори вратнице, а пред њом свекрва!

— Аман, сна'о!... Жива ти Булсима, немој!... Тако ти душе Јашарове, немој!... Кома остављаш кућу и нас старе овако као пањеве. Остани, сна'о, ради греха нашег!...

Обисну јој се о врат, грли је, плаче, преклиње.

Њој поклецнуше ноге. Спусти се поред довратка на праг и подухвати главу шакама, јецајући погнута, налакћена на колена.

Из суседног одељења плач и прекор се понављају.

У том се из мусафир-хане на чардаку појавише Демир-хоџа и остали. Уговорили нов нићаф Јашаричин за Рахмана, десет златних лира, и одлазе. Рахман их испрати до капије, па се врати и упаде у кућу. Видев ове, овако, застаде изненађен. Мајка му махну руком, да се удаљи, а сама приђе и заклони собом снају од његова погледа. Повуче јој и шамију с главе и прикри лице. Па је узе под мишицу, и молећи је, преклињући, шапатом, поведе је назад у ложницу, разастре постељу, и спусти је малаксалу да се прибере и одмори. И онда се као крадимице удаљи у кућу, пристави џезву са шербе-

том за напитака, за снају, па изазва Рахмана и ка-за му шта треба.

Он ужурбано дозва дете своје, Имера.

— Иди, каже му, одмах сад, код Ибрахима, овог нашег комшије, и кажи му селам од мене — од баба, реци — да одмах дође и понесе собом бријаче... Јеси чуо?... Па оданде, — али брзо, — да отрчиш код тетке Зулфије... И њој да речеш да дође одмах, ама да се не задржава!... И да понесе, — Рахман се наже детету шапатом до уха, — да понесе, кажи, кане, белила, црвенила, и друго што она зна... Да не заборавиш! нагласи му јаче, испраћајући га до капије, понављајући му поруке и опомињући га да трчи, а да не заборави.

Одавде, посувраћајући своје рукаве, наврати у плевну, и издвоји најбоље јаре, привуче га, вречећи оно, до буњишта, и ту га закла, очисти и опра на извору, и исецка на парчад и пристави у котлу о верижњак на огњишту да се кува.

У сумрак дођоше Демир-хоџа и други: њен брат Јусуф, са још неколицином; и од суседа неки, позвати од Рахмана. Он беше већ обријан, а тетка му Зулфија, затворена у собичку код нове невесте, припремаше је; поткреса јој и изравна косу и нокте; окупа је у амамџику и остави саму да се очисти; намаза јој потом веђе бојом, обуче је у ново одело, које не беше ни за време са рахметли Јашаром ставила на себе; набели јој и нарумени лице, и постави је на сточицу, преко застрте постеље при поду, — пошто беше малаксала, да не стоји, — па извести да су готове. Свекрва јој даде неколико ђугума воде за амамџик, и јави Рахману.

Он не беше још пресвучен. Пожури брзо са светиљком у своју ложницу. У мраку, на ковчегу у коме беше његово ново одело, легла она, Рахманица, повалила се по њему уклупчана, и плаче. Он је ћутећи погурну да се уклони. Њене руке притискоше поклопац и резу као да грли ковчег, и не миче се. Он је погурну још један пут, два

пута. Она се још више, грцајући, припија уз ковчег. Онда је он, у љутини, одгурну снажно, гунђајући кроз стиснуте зубе: „Нићаф, нићаф, за тебе, ђубре”; и она се стрпошта на под. Са једним повећим ексером, ишчупаним из зида, одвали резу и катанац на ковчегу, повади оданде одело, и брзо навуче на себе фистан, џемадан, доламу, јелек, то-злуке, и метну на главу тонус-фес са великом, дугом кићанком до рамена, па се јави куцањем на вратнице у нову ложницу.

Кад уђе, Зулфија га поведе и постави до невесте, с десне стране, и онда куцањем на вратнице да знак да је све готово.

Демир-хоџа, споља, испред вратница, подиже руке, што и остали присутни учинише, и кроз затворена врата очита дову и заврши нићаф.

Кад се споља чу честитање: „Хајрлија, хајрлија!”, Зулфија збаци шамију невести с лица и загледа је пажљиво:

— Машала, машала! — плуну у своје прсте и убриса њима себи очи да је не урече. Па се удаљи задовољна, оставив нови брачни пар сам.

Сви су у кући били после расположени и разговорни, сем старе Рахманице и мале Ђулсима. Демир-хоџа је у мусафир-хани причао о задовољствима којима Алах обасипа своје правоверне и на овоме свету, кад му се моле и по Курану управљају. Нико не помену рахметли Јашара, нити ко обрати пажњу на пригушено јецање старије Рахманице, које допираше из њене ложнице, где беше укључана на незастртој својој постељи и слушаше како у суседном амамцику плушти вода и клопара цимента о бакрачу... И у бабиној ложници мала Ђулсима, први пут одвојена од мајке, не могла никако да заспи. Чудила се зашто њен чича сада у њезиној ложници, и са њеном мајком, затворени, а њу мајка да не позове! Што ће она овде код бабе! Зашто да јој тата оде код Алаха, кад јој је мајка говорила да ће он доћи? И ко ће сад њој да буде тата?

Сутрадан је Рахман имао на себи братовљев нов џемадан, јелек, сребрн ланац за сат о врату, и нови Јашаров фес, „меџидију”, са кратком кићанком, са којима се беше рахметлија нићафио.

И после, и у радне дане, све у новом оделу, као прави младожења. А и она, шест година као низамица,¹⁾ не беше се, из пристojности, обукла у ново одело, и сад мењаше димије и јелеке свакога дана. Постала беше веселија, при пословању у кући окретнија, старцима више услужна, а и они расположенији и пажљивији према њој... Као да беше свој утегнутости до тада препрека он, Јашар, његова неизвесна смрт.

И старија Рахманица морала је да се прибере, да ћути, и да настави редарство у кући и поред све своје болести. Бојала се, сирота, нићафа. Али са бившом својом јетрвом, сада намесницом, није више говорила.

Први пут после новог нићафа, проговорише у свађи, због деце. Играли се они, Имер и Ђулсима, купке кестена у дворишту. Имер изгубио све, а Ђулсима му почела да пркоси:

— Пази, пази колико ја имам сад, а ти ништа, немаш ништа! и показује му пуне џепове димијица.

Имеру криво. Како да јој одврати? Присети се, и поче заједљиво и он:

— Ако имаш кестење, немаш тату!... немаш тату!... Немаш сад ни тату ни маму!... Ја имам и тату и маму!

Она се узјогуни, поче убрзано: „Немаш, немаш!”, па као да јој није било довољно то, уплахилено се залете на њега и, цичући, поче да га гребе по лицу, по глави. Он, јачи, одгурнуо је, и она се стрпоштала и надала дреку.

Истрчале су, онда, обе из куће. Млађа је прихватила Ђулсиму, умиривала је, саветовала да ћути; а старија, гегајући, пресамићена, кад је позади

¹⁾ Низамица — чији је муж војник.

стигла, окосила се љутито на свога Имера, који се правдао млађој да је Ђулсима на њега насрнула.

— А што ти играш са њом? Оне су ченгије, арамије, грабе туђе очеве! издрала се ова.

Млађа се накомстрешила и спрва оћутала.

Ова опет поновила, па је назвала и роспијом.

Млађа јој онда одвратила:

— А ко би лег'о с тобом, грбавом камилом, у постељу, откап...

Није довршила ружну реч, утрчала је нагло у кућу и затворила се у своју ложницу да плаче. Свекрва је једва умирила да не сазна Рахман, а старију опоменула да привеже мало језик, јер, ако чује Рахман, неће бити добро. Тиме јој се наговештавао нићаф. И ко би после њу, онакву грбаву, узео.

*

Припремају те исте јесени обе снахе с бабом у дворишту на топлем сунцу резанце и тарану. На другој страни старац, подвијених ногу, крижа ножем подсушене коре, и по каткад размахне дугачким штапом поред себе на пилад и кокоши које се приближују да опробају резанце. Рахман у близини оправља кош за смештај кукуруза. У то се отвара капија, споља улази човек у двориште, у неком похабаном полу-војничком оделу, са качкетом на глави, необријан. Наступа, мало погнуте главе, и ништа да каже. Жене се ускомешаше да се прикривају, погледајући укосо непознатог, који прилази ћутећи. Кад се већ приближи према чесми, близу њих, застаде и управи оштар поглед на млађу Рахманицу.

— Ја-ша-ар! викне ова пренеражено, стиште прстима своје образе као да их чупа, скочи, окрете се два-три пута у ковитлац, и онда нагло полете у кућу, повлачећи шамију на лице.

— Јашар! понови зачуђено и старија Рахманица, раширив руке као да га дочекује, па одгурну танур са скута и поче да се покреће да устаје, онако погурена, као да би у сусрет њему.

Он застаде и поче унезверено да погледа час обе жене, час оца, мајку, који, наднимљених шака изнад очију, не могу још да појме.

— Бабо!... Зар овако, бабо? дрхтавим гласом, скрушено, изусти он.

Старица се прибра и по гласу присети.

— Сине!... Јашаре!... Чедо!... Опружи руке и поче да се покреће, али не може да устане. — Сине мој мили!... Шири руке и повлачи се њему, у загрљај.

— Зар овако, бабо? понови он тронуту, болно, и укочено гледа у оца.

Старцу испаде нож из руке, и он убезекнуто зину.

— Јашаре!... сине!... чедо!... јауче старица, покреће се, повлачи пузећи к њему, хвата раширених руку празан простор, призивајући га у загрљај.

— Ах, нано, што сте учинили ово?

Њему би све јасно кад виде његову Јашарицу у новом оделу, набељену у лицу, где утече заклањајући лице шамијом.

— Нема места мени, нано, у овом дому више!

И окрете се, блед, и управи дрхтавим кораком капији.

— Тато!... мој тато!... чекај! виче мала Ђулсима, одбаци оклагију са кором из руке и потрча за њим.

Он се сети ње, девојчета свога, застаде код капије и погледа назад.

Њу тај поглед уплаши, она се заустави и загледа га плашљиво.

— Ово није мој тата! прошапта за себе и поче да се повлачи назад. Мој тата је друкчији, бољи... мама ми казивала.

Један тежак, развучен, гласан уздах чу се са капије, а потом се канат залупи, и иза њега ишчезе човек као сенка. А мајчино запомагање за њим још се понављаше: „Јашаре, сине, чедо!“, и уздигнутих руку она хрљаше пузећи ка капији. Старац, поду-

хваћене главе обема рукама, блесасто, разрогачено, погледа на ту страну, док Рахман у кошу пренеражен дрхти у недоумици: да није ово сан!

А Јашар, истим путем кроз шумовито кестење, одакле беше дошао да изненади своје, управи се назад.

До брежуљка изнад села ноге му малаксаше. Застаде у сенци под једним кестеном, осетив јаку жеђ и чупање у ложичици. Присети се извора у своме дворишту, и врати поглед назад на село, на свој дом, на башту и двориште са извором у њему. — „Их, помисли у горуштини од жеђи, за толиког мога лутања кроз Русију и Азију, после мога ослобођења од ропства, онај ме мој извор ноћу, у сну, појио и гасио ми жеђ да преко дана истрајем и дођем њему на јави. И сад, кад дођох њему, жеђ ме овако изгоре, и не окусих на њему!”

Онда притиште шаком ложичицу, да чупање утули, наслони се на дебло кестена, а поглед, управљен тамо једнако, тражаше извор, док се не заустави на џамијску минару.

— Т-пу! — одплуну одвратно на ту страну —, и окрете главу као да се нечега гнуша, па пође, помућене свести, прескачући жедан поточиће, и изгуби се кроз густу шуму, странпутицом, незнају куда.

Јове наполичар

На тој лепој равници, широкој као пространо гувно, оивиченој шумовитим огранцима високих планина, испресецањом тихим рекама, и потоцима који је наводњавају, виде се усамљене велике четвртасте зграде, са широким двориштима, гломазне дужином и ширином својом као какве касарне. То су чифлуци паша, бегова и агалара наших. Међу њима пада у очи једна, и по величини простора који заузима, и по белој високој кули у средини дворишта, — по караули изнад велике капије — једини улаз и излаз у ову просторију: то је Бећир-пашин чифлук са наполичарима његовим што се тек зову људи.

Недалеко од њега, на једном малом ћувику, стари је манастир Сви Свети, са трошним конацима унаоколо и уском тескобном црквеном зградом, чији су свих пет кубета порушени некада, и само средње служи као баца, место прозора. Када би хтео ма и један од ових Свих Светих, из ове мрачне обитељи њихове, да нам исприча од времена повед својих штићеника, суседа на Бећир-пашином чифлуку, видело би се докле може да дотера моћ трпељивости, која је учинила да човек постане само по облику човек. Ко зна, — можда је и у томе животу имало неког задовољства, ма и принудног, кад већ другога није било! Из овога је чифлука и Јове, кога ономад застадох недалеко од наше вароши поред друма, на језерској обали.

Он је као дечак од петнаест-шеснаест година био код нас у селу. Служио је три лета са дозволом

ћаја својих; доносио дрва са планине на два магара и напасао их. Беше стидљив, стидљив дечак, а послушан и марљив. Магариће је брижљиво пазио и напасао; идући за дрва у планину, никад их није јахао као његови другари своје; код куће су га зато почесто карале жене: што пешке да иде, да цепа опанке. Он ћути. Покаткад једва отвори уста и каже: „Гре’ота је; могу да идем пешке”. Кад дође са планине, око подне, он растовари сам, положи магарићима траве или шуме што је за њих у седаљу донео, па застане код кућних врата, — стид га је да уђе у кућу да руча, а софра постављена за њих млађе. Њега је требало два-три пута позивати па да приђе софри. Другима, који су морали да чекају да се заједно почне, беше то тако често досадно, те ће по неки, кад он већ пође, рећи: „Јове данас није гладан”. Па се обрати њему: „Је ли, Јове, да ниси гладан?” Он застане, погне главу, и на поновно питање стидљиво одговори: „Нисам”, — и враћа се назад. Тада је требало да га ко од њих прихвати и поведе софри, грдећи обично и њега и овога, јер за постављеном софром тешко је чекати.

После му ћаје нису дозвољавале да служи, и ако су његову плату они примали и, тобож, половину његовима давали.

Идућег лета, — то је било пре двадесет година — паде ред на мене да одем до Свих Светих, у манастир, да се састанем и договорим са игуманом — јединим службеником — манастирским попом — о припреми канала за наше ноћне планинце... Беше месеца јуна, о црквеној слави, да не падне у очи. Тада видех изблиза тај предео са гломазним казаматима, чифлуцима беговским по њему, и у једноме и Јоветов наполичарски дом. Често човек, тако близу, и испод својих очију, не може да види без огледала шта има под својим носем.

Око ужине, у очи славе, кад већ бех тамо, поче се и народ прибирати из околине, са чифлука,

на подворење и молбу Свима Светима, чији се ликови, као катраном премазани, једва распознаваху од чађи по зидовима њихова дома. Пешке, и на својим мршавим магарићима, ретко ко да не доноси поклон за здравље и берићет овим заштитницима својим. На самарицама магаради вири позади, из бисага или торба, жива јагњећа или јарећа глава, или носе у наручју дар светитељима. По који гони мршаво теле или јуне, за здравље болеснога у дому. Жене пуних шака босиљка и свећа, и са по једном тенећком, стоDRAMНИКОМ, зејтина за кандила.

Код разваљене црквене порте један старац прима поклоне и памти имена да их после каже игуману да би их поменуо при служби. Улазе у цркву, пале свеће, долевају зејтина из својих тенећки у већ препуна кандила пред иконама, даривају светитеље новим кошуљама, чарапама, и ако су на њима чак и на овај дан ветхе и окрпљене; метанишу, крсте се, клече; целивају иконе, довратнике, врата, зидове, патос; излазе једни за другима да уступе место, а ови да споља, око цркве, прислоне лице на камени зид и моле се. Поп-игуман чита молбане по пет-шест њима, клечећи у групи, покривши их својим епитрахилем. Тако преко целе ноћи наизменце: једни долазе код својих простирки на чардацима за тренут, док се други враћају у цркву и око ње, и са припаљеним воштаницама у рукама, наслоњени главама на црквене зидове, или полегли по голој калдрми, моле се предано. А летња месечина и звезде сјајне озго жмиркају, као да се подругљиво смеше овим ноћним утварама што личе на сенке мртвих поизашлих из околних гробова, и без вреве и шума гамижу око ове своје вековне штићенице и утехе. Не, не треба да се они озго церекају. Преци ових мумија били су негда чврста и постојана карактера; узајамно се крепили овом обитељи и њеним домаћинима, те и данас постоје, ма и овакви божјаци. Само,

само — да није све утрнуло и сагорело код њих! А ћаје из околних чифлука саставили круг на горњем чардаку, са мартинкама или брзометкама поред себе, седе, пију ракију, пуше, разговарају гласно, шале се и пазе на своје стадо, бојећи се ипак да како са дивљим планинцима не дођу у сусрет.

Ту се видех тада са Јоветом. Он ме поведе његовима где беху прострли конопљану поњавицу при дну доњег чардака код степеница. Видех погрбљена старца, његова оца, суха, шкобљава лица, кафасте боје, са јако удубљеним очима, смежураном кожом и набреклим модрим жилама по испруженом напред врату, чија се кључњача озго издвајаше као повећа чворуга. Он беше и стар и ороноу. Покушаваше да устане, да се здрави, кад му каза Јове за мене. Његова шака широка, окорела, надланица пуна модрих жила, прсти испуцаних јагодица, затупасти, са чворнатим зглавцима и равним браздастим ноктима, пуним црне материје у подноктицама. Ту и једна подбула средовечна жена, бледа лица, са детенцетом, као смиљ жутим, у наручју. По њему лепљено на глави воском, од црквених свећа, и привезивано праменовима косе, пуно дрангулија: крстића, сребрних пара, лешњика, амајлијица, ноката тичијих, тако да се та глава сигурно никада не пере. И девојчица једна од четрнаест-петнаест година, мршава, у кратком овешталом зубунићу и похабаној кошуљи, те јој се на голим грудима види удубљена ложичица са прутасти, видно одвојеним ребрима, услед слабости. То беху снаха за старијег му брата, и сестрица Јоветова, Богдана. Наша планинска насеља, мишљах тада, треба да виде ове створове пуне лишаја по лицу и рукама, а сигурно и по телу, па да љубе онај свој планински крш и неплодну пескушу који одбијају паразите живота од себе.

И сутрадан од ране зоре и за време службе, метанисање, крштење, целивање свега што је унутра и изван цркве, све док не почеше по подне да се разилазе кућама.

Пођох и ја са Јоветом да му видим дом.

Што ближе чифлуку, то све већи простор ограђен унаоколо приземним зградама као авлијом. Нигде прозора или отвора каквог споља за видело на зидовима овим, дугим, можда, у квадрату од по две стотине метара. На средини ове дужине, на југо-источној страни, велика, велика капија, и изнад ње, караула са уским малим прозорчићима и мазгалама, — стан ћаја. Двориште широко, пространо, читаво пољце; у унутрашњости унаоколо по зидовима врата, пуно врата на приземним стајама, домовима наполичара, што све личи на ћелије казамата. На среди дворишта висока бела кула, пашин конак, са чијих се стаклених прозора тада, у предвечерје, одбијаху сунчани зраци, те сва унутрашњост њена румењаше се као да је пуна растопљена злата. Све су те ћелије, домови, у подједнаком растојању, са по једним уским прозорчетом окованим гвоздеом решетком, која гледа у двориште. При дну, чак доле, на западној страни, један део вајата неиспреграђиван. У њему пуно кола, брана, рала, плугова дрвених. — Ту дозиђују ћаје домове, рече ми Јове, кад се који од наполичара подвоји; или га ћаје подвоје, или паша пресели коју породицу са других својих чифлука из Солунског, Битољског или Прилепског поља, овамо. У дворишту пуно ђубрета. Голишава деца наполичара, у дроњавим хаљиницама, неошишана, прљава, пуна лишаја по лицу и босих ногу, гамижу, играју се, пуно њих, по ђубришту и лому. По зидовима, унаоколо испод стреха, утиснуто много дрвених клинаца, а на њима навешане, да се суше и сунчају, дроње, које мало личе да су негда биле хаљине. Пета или шеста врата по реду од капије, на левој страни, беше Јоветов дом.

Уђемо унутра. Патос: земља равна у висини дворишта, Да не беше оно сточно ђубре што га поред улаза унутра придржаваше једна попречна греда на земљи, да се не растура по унутрашњо-

сти куће, и за јаслима поред зида једно теле и магаре, окренути погледом улазу да прегледају пролазнике, учини ми се да улазим у онај наш приземни ућуматски бесплатан стан што га тако често похађах са друговима за време од седам година, све до 1897., када се једва наше школско питање овамо реши. Старац, Јоветов отац, беше дошао пре нас; ту и она подбула снаха са жутим детенцетом у наручју, и стварчицама по његовој коси; девојчица са голим прсима и удубљеном ложичицом стављаше сухо грање на ватру код огњишта, при дну одељења. Једна стара, мршава женска прилика, као да је на диму у оцаклији сушена, у дроњавом оделу, седи поред огњишта; то је мајка Јоветова. Цео простор дома беше шест-седам метара дужине и ширине, и у њему обитаваху у заједници са кравом, телетом и магаретом, свега једнаест душа, а сви скупа беху наполичарска, Бећирпашина својина... Зидови црни од чађи као нарочито бојадисани. Изнад отворених греда, горе у слемену, димови се ковитлаху, мешаху сакупљени из више тих одељења, домова, да се кроз једну бацу на крову, тискајући се, провуку напоље... Покућанство: један обичан прост сандук, као копања на ногарима поред левог зида, за наћве; око њега неколико крњавих крчага, грнаца пуних пепела, црепуља и вршник. По зидовима повешано о клиновима доста низа сухих црвених паприка, чађавих и поцрнелих; неколико венаца црна и бела лука и торбица неких, из којих вири конопља у влакну, пожутела од дима, и прње, чађаве крпе, делови од подераних хаљина... Само разбуктало огњиште, и весело повијање и преламање румена пламена на њему, даваше овој запремини неку мистичну, тајанствену превлаку, која обавијаше сву ову беду и сиротињу унутрашњости. Да је људска грамзивост могла непосредно присвојити и то нешто, свакојако не би се снебивала.

Јоветова снаха, она подбула жена у лицу што изгледаше и у телу надувена као да пати од во-

дене болести, спусти дете са дрангулијама по косици из наручја, и из десног кута у углу положи умотану асуру од ражане сламе на под, и од огњишта на више разастре је до зидне преграде. Један део неодмотане асуре оста поред зида у труби као ваљак за узглавље, место јастука. По њему разастре конопљану чергу, и понудише ме да седнем. И у другом куту разастре рогоз, без простирке, за старце, где се ови обоје спустише поред ватре, на голе витице, као неке авети. Мрак се још за рана хваташе, јер оно мало прозорче са гвозденом решетком изнад јасала мало светлости пропушташе. Зато можда и девојчица са удубљеном ложичицом једнако додаваше суха грања да ватра пламти. Један малишан од десетак година утера споља краву која, ричући, приђе јаслима телету, а он заста са штапићем у руци и торбицом о десном голом рамену на греду што придржаваше сточно ђубре, и загледа ме пажљиво. Гологлав, скоро ошишан у редовима, са китком риђе косе остављене спреда на челу као лепезица; у дроњавој доламици, бос, гледаше ме непомично. Ја га позвах к себи и упитах за име. — „То ми је брат”, рече Јове, који замењиваше сестру да прибира ватру док она веза краву и удаљи теле да не сише. Дете нагло истрча напоље, и више га не видех.

Лево од јасала, у истом реду, у углу, заклоњено је једно место одавде једном сниском преградом од прућа и ражане сламе, за метар и нешто више висине и ширине. Помислих да ту одвајају теле од краве да не сише, али ми Јове стидљиво рече да је то, онако, за брата, за „спавање”. — То је дакле ложница.

Старац у другом куту поред огњишта на рогозу, подавијених ногу пода се, жмирка полузатвореним очима као да дрема. Старица, до њега, подухватила укљештеним мршавим прстима десно колено, гледа у пламен и ћути. Јове прибира угарке и додаје сухо грање на ватру, док му се сестра

још око краве и магарета врзе, полаже им. Пуно, разгорело огњиште показује расположење домаћина према госту у кући. А овде је служило и за осветљење.

Из суседног дома, преко преграде, допре јачи глас.

— Аге, аге, промрмља старац и поче да се мешкољи и прибира да устаје.

— А који то? упитам ја нешто гласније, јер ми се све чињаше да је он као нешто утрнуто, хладно, окамењено; да не осећа и не чује.

— Аге, ћаје, каже Јове. — Врве да кажу за сутра куде ће који да иде да работи.

На врата за мало улазе двојица, један за другим, полако. Старци већ беху устали, повлаче се у страну. Они прилазе огњишту, не одговарају на добродошлицу, и погледају мене. И ја им се јавих, устајући, кад беху већ близу. Они ћуте, прилазе огњишту. Онај напред је средовечан, црномањаст човек, са штапићем у руци, скоро обријан, црних погустих усуканих бркова, у чоханом џемадану и белим сукненим чакширама гајтаном опточеним; плитак тонус фес на глави, са великом плавом кићанком, која му падаше позади и преко рамена до испод пазуха; велики сребрн ланац за сат о врату, са по неколико редова, спушташе се преко прсију до у свилени црвени појас, а одавде пак, китка ланчића, на ниже, преко реденика и левора са сребрном дршком. Други за њим, плавушкаст младић, у исто таквом дебарском оделу, са дугом плавом косом позади до рамена и новим кечетом на глави, слично црногорској капи.

До близу огњишта старији заста, натклони очи шаком леве руке, тобож ме не види добро, па развучено и подругљиво, арнаутским нагласком, гледајући ме непомично, каже:

— Машала, машала, машала, — пријатељ смо имали. Па се окрете старцу, јачим нагласком: —

Па ти си имал пријатељ, ор Вељон? каже му. И не скидајући шаку с очију, обрати се мени:

— Добро дошол, ор пријатељ! вели ми подсмешљиво.

— Имамо, Шериф-ага, да су ти много године. Тој је куде беше Јове измећар, три лета — одговара подбула снаха; а старац, испружена врата преко, као и да не чу.

— Да, да, — пријатељ... елбете! каже и покреће главом ћаја.

Ја их понудим на простирку. Он прихвати снизак сточић и спусти се полако на њега поред ватре, не одговарајући ништа. И млађи седе поред њега. Понудим их дуваном. После приличне почивке, држећи ја пружену кутију према старијем, он је мрзовољно прихвати. Савија цигару, гледа у њу, па развучено, приметно-подругљиво, повлачећи леви угао усана, пита ме:

— Од куде те имамо, ор пријатељ?

— Из дримских села, из Дримкола, кажем ја.

— Из Дрим—ко—ла! понавља он развучено.

Врати ми кутију. Ја је понудих млађем. Он, покретом руке, ћутећи, одби, а затим извади своју и поче савијати. Наста ћутање и погледање испитљиво. Сигурно им бode очи одело моје: чакшире, џемадан и гуњче дебарско, помислих ја. Или сумњају да нисам од оних...

— Дође да се видиш са Јоветом, а? запита старији.

— Дођох онако, у манастир, кажем ја. — Инсан има по неку невољу, а вакове је за то оставио Господ. Па ме Јове позва вечерас.

— Да, да... Ако, ако, каже као сам за себе, заврте главом сумњиво, понови опет: — Дримкол!... да, да: Дримкол! па се испрси онако седећи на сточићу, управи озбиљан поглед, и јачим нагласком каже:

— А који су код вас у Дримколу погоleme аге: аге или ви, раја?

Не знам зашто, ја му одсечно, на арнаутском, колико сам знао, одговорим:

— Сваки је код нас у своме дому ага.

Он се узнемирено помери са сточићем, а млађем синуше очи и поче хотимично да кашље.

— Да, да, — прихвати старији на арнаутском са неком уздржљивом љутњом, тобож равнодушно: — Знам да код вас нема чифлук-сахибија, али имате и ви тамо аге; само не знам: ко је код вас ага, а ко раја!

— Аге су аге, ага; раја је раја... Али постоји код нас један општински кантар, и сваки се одрасли премери на њему: и аге, и раја; па се зна: колико ко ока има, онолико и тежи.

— Ха-ха-ха! насмеја се гласно, усиљено, на начин да се и кроз срџбу покаже равнодушан и расположен, И настави полугласно, сам за себе, привидно смешећи се: — Да, да, Дримкол!... Знам Дримкол! Па се окрете укућанима, који позади стајаху са рукама преда се, као да гове.

— А шта готовите, вечера за овај пријатељ? пита јачим нагласком наши. — Не гледам нешто овде! вели и разгледа по кући.

— Куде брачеда-ни Риста, овде, ће зготвимо, Шериф-ага, одговара му подбула снаха и показује руком десно код суседа.

— А што? развлачи он подругљиво.

— Једна кокошка, с бунгур..., Шериф-ага.

— А-а, не, не! Треба и друго: татлија, алва, ракија, вино, за овакав пријатељ.

Зинух да му и на ту циничку иронију одговорим сличном, али се уздржах, да не пређем ону меру која код Шћипетара, Дебрана, има своју границу, преко које се без последица не прелази. Поћутах, па му кажем: — Свеједно, гост у кући, где је већ ушао, треба да буде задовољан ма чим.

Појмише они и ово. Млађи се диже и позива овога да пођу, јер су се задржали: доцкан је. И старији устаде, понављајући за себе: „Дримкол! да, Дримкол!...” И онда се обрати укућанима:

— Па ви сутра не можете на раду, а?... Имате пријатељ?

— Како да речеш ти, Шериф-ага, одговара подбула снаха.

— Ако, ако! одобрава он. — Останите, останите. Па као да се предомисли и дода: — Стари, макар, нека остане; а ви, млади, отидите на гумно, онде куде оградe, где се врши јечмен... помогите сабајле... Или не, немојте, немојте! И једним отменним покретом обрте се мени, насмеши и поздрави са „Т’ња-тјата” по шћипетарском, одмакну корак-два и опет застане, и каже:

— Ако, ако. Речи су пролазне; има за њих простора доста; пустимо их, не закључавајмо...

— Да, да, Шериф-ага, одговорих.

— У осталом, настави он арнаутски, суседи смо: Дебар и Дримкол једну планинску воду пију... Не?

— Да, да — потврдим ја.

— А сутра можемо на по једну кафу код нас... Јове је ту — дода излазећи.

Поседасмо опет поред огњишта. Већ је мрак. Кроз отворена врата и прозорче изнад јасала, за којима преживаше крава и грицкаше магаре, бледа месечева светлост косо падаше по сточном ђубришту, и уз црвенкасти пламен са огњишта, где девојчица са удубљеном ложичицом и голим прсима настављаше да додаје сухо грање, осветљаваху стоку и нас подједнако.

— Колико је ћаја, ага, овде? питам старца, који поче опет да жмирка. Он подиже главу, загледа ме напрегнуто, и по приличној почивци да би појмио, одговори:

— Тројица.

— Тројица, каже и Јове. — Има и други њихни, долазе, седе, се враћају дома-им, а ћаје су тројица.

— Лоши?... Арни?... Како? питам старца.

— Арни, арни; не бију... Има један по-млад, мало је лош, бије по неког... Ако го види Шерифага, го кара; ако не, не.

— А паша, како он?

— Е-е, паша!... Камо паша! уздахну старац. — Само три п'т је дошол овде од како памтвим ја... Прво со све ануми кад беф ја дете, млад; после, на једна година по моја женидба, сам; после, пред шеснаест години, пак со све ануми... Е, паша, паша! Кад идеше тој, беше за нас чивчије радос, радос к'о на Велик-ден... Пешкеши тој ће дадеше на сви нас: мушкима капе, фесове; на деца минтане, платно за кошуље; по-младима, женама, девојкама, шамлије, убрусе, елеке... Е, паша, паша!... кад дојде задњи п'т, беше ми роден Јове.

— Мене ми даде елек, то време — каже старица и прихвата сухим прстима на пазуху своје неке крпе. — Ево, још ми траје.

— Бог да го прости, на његова вера — додаје старац.

— Умро је?

— Не, жив си је. Тамо негде: Стамбол, Солун; жив си је. И паре нам даваше. По-старима по цела лира; по-младима, половина; на жени и деца по бела мецидија... Е, да дојде тој, би ме оставил да не работим; стар сам, руке ме боле, шија ме боли, сакат сам; ћаје неће... Паша имаше тевтер и од једни до други куде сви наши домови ће улезеше, ће пребројеше нас, ће опиташе кој умрел, кој се родил... Е, паша, паша! Кад беше тој се пекоше волови на ражен, и за гости и за нас... Овде в дво-риште... И вино и ракија ће нам купеше...

И даље, са пријатном успоменом и поштовањем, настављаше старац испрекидано, застајујући: какав је изгледао паша последњи пут кад је код њих био: осредњег раста, шишав, са брадом, очи велике, одело црно, глас дебео. Разбирао је и нашински што му се одговара, а питао их је турски и

ћаје су тумачили. Зна га и памти као дечка. Млађи је од њега за три-четири године. Видео га је први пут на чифлуку код Водена, где се овај старац и родио и његови тамо живели. Сећа се по мало и оца му, Амза-паше. Причала му мајка, био је много љут. Он их је оданде преместио овамо кад му је отац умро од његова, пашина ударца. „Није сакал да га убије”, вели старац, „али рука терезија неје”. Било је то за Божић. Отац му од негде добио парче сланине и казао мајци својој да је испржи. Нису знали да је паша био од некуд дошао и да ће да се осети мирис у његову конаку. Ћаје су онда позвали њега код паше, а он га незгодно удар-рио некако, штапом преко лица, те му једно око исцурило и после неколико дана умро. Онда је наредио да се сви његови, и мајка и сестре и браћа, преселе на овај чифлук. Када су натоварили ствари на магаре и пошли, памти, ануме су га позвале горе, у пашин конак, и дале му шећера и белу мецидију за све њих да да мајци. Била је зима, студ. Једна му сестра умрла на путу, а њега је мајка умотавала поњавом у седаљу на магарету. — „Било је после жал, белћим, и на Амза пашу што ми је убио татка-ми, али рука терезија неје”... Био је добар паша, само љут — причала му је мајка. — „И тој умре, и татко-ми умре, — Бог да и прости обојица, сваког на своју веру.”

Старац ућута као да утрну, или се пренесе мислима у то доба.

— А хануме, стара — како оне? питам њу.

— Добре, добре, вели она гледајући непомично у ватру подухваћених руку преда се у скут. И она поче о њима кад су последњи пут долазиле са пашом и дале јој елек. Биле су четири. Једна старија, а три младе, „како роса”, — као ћерке да су оној старијој. Улазиле јој у кућу, исту ову кућу. Старија јој нешто говорила, а ова није разумевала, те јој показивала покретом руке да мете кућу. Оне три су миловале код јасала прле, које је имала ма-

гарица тада, и смејале се. После им хануме делиле шећер, свима наполичарима. И сад чува једно парче, од онда, у једном грнету, замотано унутра у крпици, и покривено. Хануме од тада шаљу сваке године по два говара шећера, оданде из Стамбола, да им се за Голем Бајрам подели. И ћаје им деле: старијима по пун каленик, млађима по пола.

— Од паша имамо месо за Бајрам, вели старац, погледав њу. — Ћаје ће заколе по десет овни, и вол, за нас.

— Ама вол је и ваш, а ануми купе шећер сами, каже му она.

— Со пашини пари, вели јој он.

Она ућута, слегну раменима, а затим дода:

— Белћин, пашини пари!

— Паша је арен; да го донеси Господ, мене би ме аризал да не работим...

Подбула снаха принесе малу софрицу, скоро опрану, још влажну, и пристави је поред огњишта на среди између разастртих рогоза. На њој постави хлеб од помешана ражана и јечмена брашна, каленик чорбе од бунгура, тепсију са кокошијим месом и бунгуром као ђувеч, и две каленице кисела млека. Она и девојчица са удубљеном ложичицом после нас преместише софрицу у страну, до близу ђубришта, да вечерају. Магаре једноставно грицкаше граву за јаслима; крава преживаше лежећи, али је теле непрестано узнемириваше мувајући је њушком да устане и да му сисати. Најзад је примора. Стари се опет укипише поред огњишта, гледају непомично, дремљиво, у ватру, као хладнокрвни кичмењаци којима топлина годи. За старијег сина од подбуле снахе рекоше да су га послали аге у Дебар да за време тамо помаже ханумама на дому њихову.

— А кад ћете женити Јовета, стара? упитам да се о нечем говори.

— Не знам, — вели она тихо, и после приличне почивке, дода: — Кад речат аги.

— Зар ви несте бегенисали коју?

— Они знају... за која они речат.

— Је ли тако, Јове? обратим се њему.

Он погну главу, промени боју лица, прибира грање и угарке ватри, и ћути.

— Аги знају; ће питамо њих, — вели и старац.

— А да их не послуша ко?

— Како да и' не послуша?... Зашто? каже старац.

— Тако, да не послуша, или да погреша.

— Е, не чини, лошо је...

— Како лошо?

— Се карају аги... А има и апсана, онамо на долни крај дворишта, има апсана. Без леб, без го-да тамо седи, кој згреши... Добри се нашиве аги, арни... На други чифлици има чапкуну ћаји, нечесни.

— А ваши?

— Арни се... Е, — једна кучка, да простиш, кад крене опашку, свекој куче ће трчи по неја.

— Јусуф, — изусти Јове и ућута.

— Млад је, по негде греши, а и лош је, мало, — вели старац. — Шериф-ага да го види, да бије некога, га кара... И татко му од Шериф-ага беше арен, добар, — Бог да го прости на негова вера. Паша га много милујеше...

Биће да беше доцкан кад бех прилегао наслоњен на узглавље стуба од рогоза ражане сламе. Летња ноћ кратка. Зору објави магарац за јаслима јаком дреком, њакањем. И петли изнад нас са греда учесташе. Разгледам, — ватра на огњишту гори; Јове поред ње на истом месту, на столицци, прибира угарке и додаје на њу сухо грање. Старац у другом куту поправља опуте на обуве-ном своме опанку, које изгледаше да не скида с ногу ни при спавању. Кроз уско прозорче изнад јасала пробијаше помало јутарња бледа светлост. Подбула снаха и девојчица ућоше споља са пуним крчазима воде. За мало чу се јак вик:

— Ајте, луђе, брго, брго, е-еј брго!

— Викач наш, вели Јове, за да се оди на ра-
боту.

Поли нам девојчица код сточног ђубрета, да се умијемо. Изиђемо у двориште. Код свију уџерица унаоколо отворена врата, улазе и излазе људске прилике; једне са крчазима, носе воду са шедрвана, ту, код пашине куле; друге са срповима, вилама, грабуљама, косама, излазе из тих ћумеза и приби-
рају се у трему испод ћајина конака код капије. Женскиње, ретко које обувано, бледо, у дроњавом оделу; мушкарци необријани месецима, запарложе-
ни, мемљиви, као да су тад из земље искочили. Свако носи завежљај у руци, или торбицу о ра-
мену, из којих виरे зелена пераја прازی-лука, бела лука, паприка; хлеб им јечмен или овсен. То за
обед преко дана народу. Шериф-ага, са оним дру-
гим младићем, синоћним, заузели седишта при ула-
зу на капији, један с једне, други с друге стране, подвијених ногу, са штапићима у руци, тупкају њи-
ма по земљи, забављају се и задржавају ове да
се сви скупе, па да их одједном пусте као чоба-
ни стоку на струзи. Онај најмлађи ћаја, црнома-
њаст младић, за кога синоћ рече старац да је
лош, да бије — он обилажаше уџерице редом уна-
около, застане код сваких врата, удари штапом
по њима, нагвири се и викне да ко није заостао,
и кад се ко појави да поред њега промакне, он
замахне штапом, грди што није пожурио, али не
удара... У вајату код капије око 60—70 мушких и
женских подвојени као у две групе, стоје, чекају
пропуст. И Јоветов старац, погрбљен, са испруже-
ним попреко вратом и чворнастом кључњачом на
њему, стоји у гомили са вилом на рамену. И кад
онај што обилажаше бурдеље заврши и јави се
овима, ови пропусте гомилу с напоменом да сваки
иде на свој одређени посао, да ради, јер ће их они
убићи, па ако ко поседи много, нека се мисли.

— Да није који изостао? пита старији овога
што обилажаше.

— Неколико болних, одговара овај.

Једна помлада, сниска, пуначка жена, округла-
ста лица и доста свежа, — изузетак од осталих,
— обучена у полу изношен зубун, али јој на прси-
ма нов елек, приђе од некуд, загледа уочљиво
овога млађег „што бије”, и пита га да ли да иде
горе да помете конак. Овај одврати поглед у стра-
ну и не одговори јој. Старији их обоје попреко
погледа, набра чело, и по приличној почивци ка-
же јој скоро љутито да иде на опредељени јој
посао. Онај плавушко, млађи ћаја, што је са Ше-
рифом код улаза, не приметно се смешка и гледа
преда се.

— Куде на работу? пита она, осетив нераспо-
ложење старијег ћаје.

— Куда су ти рекли! осече овај оштро.

Она погледа оног црномањастог, хтеде нешто
да каже, али овај претече:

— Иди, вели јој, у врт, овај овде... зали га.

Шериф климну главом, а не рече ништа.

Јавих му се ја од подаље где бејаш застао
са Јоветом. Он поче да маше руком, позива ме:

— Ајде, бујрум!... Да не кажеш после тамо у
Дримколу: „Бех на Бећир-пашин чифлук и ћаје
ме не честише”.

И то беше иронија; дебарска двосмисленост.
Ако, помислих. И то је доста према овоме што
гледам овде.

Попесмо се горе. Гостинска соба доста про-
страна, под застрт ћилимима, поред оџаклије, по-
високо, шиљтетом; у наоколо свуда поред зидова ја-
стуци. На чивилуку и гвозденим клинцима извеша-
но разнo оружје, реденици, каме, неколико тамбура
са по две жице. Ту беху и неки гости, Дебрани.
— То су ћаје са Исмахил-пашина чифлука, каже
ми Шериф, и представи ме њима као „пријатеља
из Дримкола”.

— Да, да, — благо вама, добаци арнаутски један од њих, — што имате добре пријатеље!

Ето дебранских преметања, рекох у себи.

— Да, да, — потврди као озбиљно Шериф — и они пију планинску воду, ако су раја. Па се обрте мени: — Зар не? пита.

— Свеједно! одговорим ја. — Ја се нађох, сад, међ вама!... А речи су бесплатне...

— А не! узвикне Шериф. Пут те случајно навратио код нас... Ми то Шћипетари поштујемо... одиста поштујемо!

Пописмо по слатку кафу, затим по две горке. Разговор поче шалом међу њима, али се убрзо некако скучи, затегну. Дебрани знају да то часком промене. Шериф каже његовима да прихвате тамбуре, „да поштедимо тупљење зуба празним разговорима”. Ови, обе млађе ћаје, снебивају се, ћуте, повлаче дим на своје цигарлуке. Шериф нареди једном од послуге да откачи њихове тамбуре са чивилука и принесе им. Ови их немарно прихватају остављајући поред себе, запиткују опет госте тек да се што говори, одуговлаче. Овај им опет понови „да не ломе цабе зубе”, да отпочну са песмом. Ови опет погледају тамбуре, па један другог, као да се питају: хоћемо ли, или не. То је та дебарска поносита кочоперност, и ако су и вољни и расположени за то. Они тиме, снебивањем, као да себе штимују, стварају расположење код себе, а интересовање код ових што очекују, док привидно све то потцењују као да је излишно, детињасто, играчка која је више за безбрижне дечаке, а не за „мужеве” који треба да воде умне, озбиљне разговоре о пушци, јунаштву, плаћању дуга у крви, и другим потребама живота. На поновну опомену и гостију, ови прихватише тамбуре, пребаци ногу онај плавушко преко колена и помери фес са плавом великом кићанком ка потиљку; други накриви кече мало на лево и к челу, и отпочну: одсвирају строфу, па је отпевају гласно, складно, на арнаутском, како:

Пукоше две-три пушке у сред чаршије код шедрвана. Глас им је пејасап, туп. Пита Алитова мајка снаху Алтицу: „Ко ли је платио дуг у крви, благо си га мајци?” „Јер потмули глас пушака знак је да је у месо! У том улази у кућу унук њен, сестрић Алитов, И место снахе Алтице каже старој да је њен син, А његов ујак Алит, пао на сред чаршије од крвника.

Уз сваки стих доведе понављају припев:

Жали, мајко, жали; плачи, сестро, плачи!
Али је — додаје ујкино дете — његов ујак Алит убио
Двојицу на место, и наплатио очеву крв и себе осветио!

Сад понављају припев:

Радуј се, мајко, радуј се; не тужи, сестро, не плачи!

Глас им је једнак, крут, али звучан и сладак. Величају људи пожртвовање; презиру живот за част и понос свој, породице своје, фамилије, фиса, без чега нема потке слободи, самосвести, као код ових мојих у овом казамату што их као стадо кроз стругу пропушта Шериф-ћаја на капији да збирају жиће за другог... Ко зна, није ли то своје што чини човека човеком за навек ишчезло, прегорело, неповратно утрнуло код ових мојих овде!

У тој помисли, нерасположен, кад ови завршише песму, захвалих ћајама и изиђох.

Сунце беше већ одскочило повисоко. У дворишту поред зидова испред уџерица сунчају се изнемогли старци и бабе и по који оболео наполичар, поваљени по земљи или наслоњени уза зид, непомично дремају окренути лицем сунчаној топлоти која им продужује обамрли живот. Код Јовета, старица мајка му седи у кући до близу врата на оној греди што придржава ћубре да се не растура и крпи неку почађалу кошуљу, прилепљујући можда десету крпу на истом месту поврх других поцепаних. Мршава девојчица са прутасти ребрима и удубљеном ложичицом помела кућу и прибираше лонче једно на огњишту. Опростих се са њима, жалећи што се не јавих старцу када га мало

час смотрих позади гомиле онако погрбљена, са испруженим вратом, где са вилом на рамену промиче са другима на капији као кроз оборски отвор. Не хтедох ни Јове да ме испрати до манастира.

То летње јутро беше свеже; равница дуга, широка, пуна житнога класја; јечмови по гдегде пожњевени, пшеница у сазревању; мирис пријатан, а мени све непријатно, обузет оним што видех, — не толико оном сиромаштином: она је и у планинским крајевима; али ме тишташе она обамрла и изгубљена самосвест њихова о себи, која и после десетог колена непрестаног калемљења, ако би га било, ко зна да ли би се могла повратити у ове ропске душе. И тек би ми с времена на време, идући тако замишљен кроз море жита, синула по која искрица наде: „А планинци!... наши моћни планинци!”

Уз то ми непрестано излажаху пред очи Дебрани, Шћипетари, упоредо са овима нашим, на-поличарима, пољанима... Дебранин! Шћипетар! — И не ови, ћаје и други што долазе у бољи ред, већ и онај најбеднији безјак њихов, сељак, зна да је Шћипетар и да чува своје ја колико и своју главу на себи. А ови, моји?... Зар да не зажали човек у оваквој прилици на ову плодну равницу што је створила оваке божјаке, и да не благосиља голи крш планине где се раж и овас у црепуљи суши да се што пре меси хлеб и утоли глад, или куван кукуруз место хлеба употребљава, али зато човек зна да постоји и сања будућност своју!... А Дебрани, ти Дебрани и из вароши и из околине! — Куда се човек окрене у нашим јужним крајевима овамо, и по варошима и пољима: Битољском, Прилепском, Охридском, Солунском, он је сопствених чифлука, ћаја, закупац, трговац, паша, бег, лиферант, спахија... Дивљи Арнаути! — Има и тога, али... Дебранин — грађанин, економист и довитљив, са урођеном бистрином и дубином погледа у своме делокругу, здравим расуђивањем и обазривошћу, све то везано за достојанство и част ње-

гову и његових; он и убија, али више свесно и са убеђењем; више у одбрани својој, свога права и своје части, пошто је прво све премерио по неколико пута и онда тек отворио маказе да кроји. Тешко је назрети, одмерити и проценити у њему на дохват. „Више товара соли треба с њима заједно појести да га упознаш.” Он не износи на тезгу, слично нама, сву своју својину; он поступно, по потреби, извлачи резервисано, — ретко из недара, него из џепова својих спољних, у које се лако ставља и вади кад се хоће и колико се хоће за коју личност, и у разговору, и у односу, и у раду, по потреби својој. — Препреденост... неискреност! — Да!... само, каква разлика између ових у Бећир-пашином казамату и њихових најнижих! И тај такав њихов у разговору „купује”, ретко „продаје”; пита, ређе се изјашњава. Његова су уста закључана гвоздена вратница која се ретко отварају да пропусте само ону мисао што се пречистила у казану мерилишту где се и родила, и само таквој отворен је пут кроз њих за напоље, — на супрот, у многим случајевима, нашим, кроз које јури бујна, непречишћена, често груба, трком, бесциљно, не задржавајући се ни тренут у своме расаднику да ојача и дестилише се. — Груби Арн... убијају се и убијају!... Помагала им вера; нису били робови? — И то!... али има и хришћана; пуном ропству нису подлегли... Он и кад убије да плати дуг у крви, не каже: „Убио сам,” већ: „Опет сам се убио”, јер зна да то опет мора да плати. А чини то што можда нема у његовој земљи кукастих параграфа да, кад један закачи, он се окрене да други откачи... — Примитивно! грубо! — али се казни, неизоставно казни: плаћа очев дуг унук и праунук... А они су и рентијери, и трговци, и чифлук сахибије; они су били и на највишим положајима турске државне власти... „Дебар купује Стамбол”, постојала је изрека за дебарско богатство. Ко зна колико је истине било у томе!...

За такво изобиље, у тим сниским, споља неугледним, беговским кућама, препуним унутра — као што се говорило — намештајем персијских творевина, индијских свилених тканина, златног и сребрног посуђа, једва ако зна по који од наших из 1913., којима се тада дала прилика да завире у њих и да се стварно увере.

И све те мисли, идући манастиру кроз жита, помешане и испреплетане са Јоветовим старцем који, погрбљен, испружена врата попреко и чворнатом кључњачом на њему, пролази са осталима кроз пропуст на капију са вилом преко рамена на рад; са старицом, мршавом и сухом као у оцаклији сушеном, која седи на греди што придржава сточно ђубре да се не растура, и крпи; са подбулом снахом са жутим детенцетом и дрангулијама прилепљеним воском на његовој коси; и девојчицом са прутасти ребрима и удубљеном ложичицом где прибира угарке и ставља сухо грање на ватру да осветљава дом место светилке; она мрачна булумента што је пропусти Шериф-ћаја кроз капију као... као марву из обора за на пашу; — и све то: и сви свети као задушне бабе, а Пејгамбер као ајан-ћесеџија... Али зашто Шћипетари хришћани и Шпатараџи истичу свугде свога мирољубивога Христа поноснијег и јуначнијег и пркосе њиме ајан-ћесеџији Пејгамберу?... Не, Шћипетари мухамеданци нису фанатици; слабо се њих тиче куран и џамија; они прво поштују свој култ, шћипетарски култ...

...И тај Дебар, и ти Дебрани! — У неплодном кршевитом крају са околином својом, они се богатством бегова, својом смелошћу, тако дрско титраху са гордим Стамбулом и силним султанима, одбијајући свагда да приме њихове већиле, мутесарифе, који нису по вољи Дебра, и ако је у самоме њему пуна касарна царског аскера са топовима и митраљезима, и да недељама тај аскер не сме да изађе изван касарнског дворишта, ако им он, Де-

бар, не одобри... А мој Јове, да би испросио девојку, треба да му ага ћаја и дозволи и одабере коју... а његов друг сељанин Дебранин, учаурен у своју гору и крш, једе проју од полусамлевена кукуруза, чисти свакодневно по неколико пута своју мартинку, прегледа често реденик њен опасан на себи преко поцепане доламе на голој половини, прича јуначке доживљаје својих предака, фиса и племена, где се понос и самопоуздање велича, порок и кукавичлук исмева; не види даље од растојања колико му његова мартинка добацује, али признаје свој дуг у крви своме хасму, крвнику, којом се за част своју или свога феса задужио он или његови преци, и годинама чами због ње, осуђен својевољно на затвор између четири зида своје камене куле, да му опет кад-тад плати својом главом или главама потомства свога... А жена му оре, жање, доноси дрва из планине, меси, пере, рађа децу, негује их и учи како се носи оружје и чува част своја, породице, дома и племена... А мој стари Вељан моли Бога „да прости Амза-пашу на његову веру“, и вели: „Био је љут, а добар, арен, паша“, и ако му је убио оца... И онда? — А планинци, наши моћни планинци!

СТИГОХ у манастир са неким тешким теретом на себи што ми се у оном казамату натури. Сврших разговор споразумно са игуманом, и не опростив се са свима светима у манастиру, као да ми они беху кривци за сву ту тежину што је оданде понесох; упутих се журно своме крају, погледајући уз пут жељно у његове планинске висове и падине...

Ово је било пре двадесет година.

*

Ономад по подне изађем онако ка Каневу, и уском стазом изнад њега и обалских стена, које се изнад воде уздижу по двадесет и више метара у вис изнад језерске површине усправно као зидине,

продужим даље Лабинову. Десно од стазе навише, благом узбрдицом ка градској тврђави, зелене се засејане њиве. Један човек, и девојчица од петнаест-шеснаест година, и жена једна, раде ту, поред путање, риљају подубље део необрађене њиве, обрасле у корову.

— Радите? кажем им и назовем срећан рад пролазећи туда.

— Ето, работимо, аргати смо, одговори човек, усправи се и подупре руке на усправљену држаљу будака. И жена заста, и одахну. Девојчица, између њих у реду, поправљаше свој будак код ушица, — изгледа да јој испада држаља од будака, и она каменом набијаше озго дрвену чавлу да је углави. Сељачка сиротиња виђаше се на њима, и по одећу, и по лицу. Знам да је та њива једнога аге, ту из Имарета, а ови су из околних села што у јутру долазе гомилама да надниче у варошку околину да би у вече могли да купе коју оку кукурузна брашна да однесу дома, у село, својима изнемоглим и недораслим да живе.

— Шта вам плаћа надницу ага? питам.

— Мени петнаест, а овима, на обадве, двајест динара, каже човек.

— И храни вас?

— Не, море брате, — одговори жена плачним гласом. — Не давају друго.

— Вода, додаде човек.

— Вода! ето језера, кажем ја.

— Донесе нам ага, да не дангубимо, вели жена.

— Мало! прогунђам сам у себи.

— Што да правимо! настави човек. — Имамо дома две деца, помали, и мајка ми стара. Требно је да се живи. Да имамо да работимо сваки дан, — добро... на вечер да купимо која ока брашно; ама нема.

— Из ког сте села?

— Ено оданде, пусто останало: Велестово, — показује жена руком.

— Само камен, огањ го изгорел.

— Немате ич земље, стоке?

— Ено на: што да има оно, — сам камен! Од сто двајесет кући, пет-шест ако собере нешто жито, ако је дождлива година; друго, ево, 'вака аргати... Зар нас не видиш свако јутро и вечер, онде на пазариште, куде џамија, на продају аргати!... Цело село аргати, вели жена.

— Да је само наше, додаде суморно човек.

— Па што не бегате: држава даје земље!

— Ништо, море брате!... Даје! Кој даје? — жали се жена. — На некоји од наши оном-лани им дадоје по два загони од Асан-бегов чифлик, онде в поље; после друга година им одзеде ућумат со Асан-бега, и и' апси — немаје да му врате берићет на Асан-бега за та прва година... Ено, и ова година му работају на Асан-бега, цела кућа, да му се отплате, а дома гладни...

— Ето га ага, ето га ага! прошапта човек, прихвати будак и отпоче да риља. Обазрем се, — иде сопственик њиве, пребачен ћурак преко рамена, у плитким кондурама, са крчажићем у левој руци, а у десној муштикала и штап, поштапа се и лагано ближи.

— А ти, ти! осече љутито жена девојци, стиснутих зуба, у љутњи, а и да се не чује. — Што не каза дома да ти татко-ти направи држаљка, него 'вако...? Ено ага иде!... Денешен аргат не ти плаћа! — вели јој и замахује будаком.

— Не беше, мајко, дома расипано, жив ми татко! каже девојче умиљато, и отпоче и оно слабим рукама, голих, поцепаних лактова, да замахује. Али после трећег откопа будак одскочи у страну. И отац нешто љутито прогунђа. Сопственик беше већ близу; постарији, риђ, натмурен, бајата лица човек. Ја пођох не сачекавши га, и не знам зашто, после неколико корака отпљунем љутито у страну. Чини ми се, дође ми помисао на наше аграрно уређење. — Не, ми нисмо ни за шта, прогунђам сам у себи, незадовољан идући даље месту изнад стене на ко-

јој је згодно седиште за посматрање језера. — Ми смо само да се рађамо, да гинемо, да се тиме ко-чоперимо и размећемо, да товимо паразите... Тако је то било од свакад за нас, тако од јуче, тако и данас... Што се ова беда што је овако ослободисмо не расели; да јој се да земља, да ради за себе!... Кажу: неће; неће да се одваја од тога крша. Можда је за некад имала право, али сада: не зна, сирота, а не зна да не зна; и оно што зна, не сме да верује да зна, а онај који зна, неће да је упуту да зна, јер, кажу да онај Ћерим-паша, — не, него: Ћемал-паша, — позива све бегове наше тамо код себе, а оданде гони ђауре да овима место упразне. И онда, треба њих овде код нас, кад већ мисле да одлазе, заменити властелом, да се тај сој не изгуби. А ми је немамо. И онда, они што осећају да имају у себи ту племениту крв, макар мало од куд год наслеђену, праве погодбу са њима, са беговима, да их ови наследе. Тако, једни племенити одлазе да однесу злато, добијено за земљу макар и нешто мало мање од њене вредности, Ћериму, т. ј. Ћемалу, а земља ова прелази у наслеђе благородној раси са беговском мајом. Тако кажу.

За неколико корака спустих се на стену, на згодно седиште, изнад језера. Ударци будака падају у близини једноставно по реду на тврду камени-ту земљу где ови аргати риљају, и чине потмули испрекидан топот. Шта мари то, они су аргати, нека раде, нека се упињу, за то су се и родили, макар и за агу. Ми смо ти који смо ту да, кад неко плаче, ридамо с њиме; или кад други запева, да предњачимо до дерњаве... Одавде је леп поглед на језеро. Она два чамца ено како лепо клизе по његовој глаткој површини; сунчани се зраци преламају у његовој дубини и стварају читаву панораму од околних планина, висова и стена. Веслачи у њима су у белом руху. То су девојке и жене из села Трпезице и Пештана, са по којим старијим, донеле дрва чамцима за продају на пазар, и сад

се враћају дома. Позади чамаца се шире по кади-фастој површини танке пруге једна за другом у виду лепезе која се све више и више шири, и најзад се крајеви њени губе са тихим клокотањем ту, у подножју подлокане стене. Лево је Св. Јован са својим обиталиштем на високој стени, утиснутој доста у језеро. Лепа су места изабрали са својим колегом Св. Наумом: он, на супротној страни тамо преко блиставе површине, на југу, где се бели његов дом као звезда одавде гледан на још вишој стени изнад језера. Договарају се, кажу, преко невидљиве узице која се кроз воду провлачи, какву који рибу за обед спрема, па да после сити са својих тераса посматрају игру риба у бистрој дубини и витлање галебова за њима. Забављени тиме, нису се сетили за кршеве и аргате, као ове овде, чији тупи ударци будака што падају на камениту агину земљу опет привлаче и као да по темену лупају. Онај сопственик, бајата лица, видим, клечи испред њих на ледини у чучећем ставу, пиљи како се ови напрежу и замахују, а спреда му у углу између корака вири кроз процеп чакшира на подбулом месту платнени учкур и дотиче земљу. Руку једну завукао у чакшире и прати замахе где се ови упињу из све снаге, а другом повлачи учестано димове на седефастој муштики. Устанем и пођем журно на ниже низа стену ка Грашници.

Ту се поред обале извија и друм из вароши и иде даље њоме северо-западу. Једна погурена прилика у похабаном сељачком оделу седи на самој обали, подвијених ногу, и обедује. Поред њега мршаво, олињало магаре, кратка репа, без и једне длаке, шугавих танких ногу и рањаве ртењаче позади самара од удараца, чупка травчице местимично израсле по песку, и једва покреће вилицама као да их чува од повреде. На њему раздрмусан самар, а о његовим калуђерицама виси с једне стране чађава торбица са много закрпа, а из ње вири фаша нештављених длакавих опанака и бремић празилука

са зеленим повијеним перјем озго преко ње. С друге стране мала плехана тенећка, стодрамник са зејтином или гасом. Он, погурен, не миче се, само покреће рукама, обедује. Пред њим разастрта на песку црна прљава крпа; на њој хлеб од ражна и јечмена брашна, две-три ољуштене главице празилука, и при крају ситна со помешана са измрвљеном црвеном паприком. Застанем и ословим га. Он ме погледа суморно, жваћући, и продужи да умаче главицу празилука у со-пипер, и откида здравим зубима после повећег утуреног залогаја хлеба у уста. Познат ми поглед и оне безбојне удубљене очи у којима се зеница не разликује, а не могу да се сетим. И оно сниско пошироко чело, и лице дугуљасто, прљаво, обрасло у проседу браду, са доњом уском вилицом, а на више све шире до лубање; танак, мало кукаст нос. Жваће брзо; трпа у уста повеће залогаје хлеба и празилука умочена у со-пипер, онако погнут. Одело овештало, крпљено. Конопљана кошуља са искрзаним широким рукавима; преко ње гуњче, које уједно служи и као џемадан, са отвореним рукавима под мишком, за извлачење при раду, позади спало до испод рамена, и капуљачом што се натиче на главу кад пада киша и кад се леже да спава. Чакшире наслагане закрпама разних боја и прошивене концима убаданим у великом размаку. На глави плитка масна капа, кроз коју на темену из подеротине избијају уваљани руљци проседе косе, да се не познаје да ли је у своје време била фес или ћелепуш.

— Ужинаш? питам га, а име ми је, чини ми се, на врху језика.

— Ужинам, — каже жваћући и гледа преда се.

— Био си на пазар?

— На пазар, каже.

— Продао си што... купио?

— Не; однесо' једно прасе.

— За продају?

— Не... Однесо' го на господина... оној, како се вели... од арамна...

— Који то, од арамна?

— Онај, де: што је старешина, што дава 'ак на бегови, ћаји... Онај куде, „Велика Србија” што је.

— Од аграрне реформе, ваљда?

— Тако, тако...

— Његово?

— И моје, и агино, и негово.

— Како, и твоје и агино и његово?... Па ти си канда Јове, је ли?

Подсетише ме зарасле шкрофуле на његовој гуши, када подиже главу да саспе из шаке у уста прикупљене мрвице са крпе.

— Ја, каже гутајући мрвице.

— Познајемо ли се?

— Знам... сам те видел.

— А што ми се ниси јавио?

— Зашто?

— Па онако... да се видимо.

Ништа не одговори.

— Остарео си, море Јове... А знаш од кад се нисмо видели?

— Одамно, вели, и не гледа у мене.

— Знаш колико година има?

— Има,... има много години...

— Знаш колико?

Усправи се до на колена, прикупи крпу са остатком хлеба и празилука, сави их њоме и стрпа на голо пазухо, и ћути.

— Има двадесет година, Јове.

— Белћим, каже накривив мало главу, па се пружући потрбушке на обалу и напи се воде. Устајући, поче да се јежи од утрнулости ногу и полако, рамљући, прихвати штап, погна магаре ударив га два-три пут, и пође. Оно слабо одмиче. Танке шугаве ноге, боса копита као у козе, колико за добар педаљ да корачају. Од добијеног ударца повије се на једну страну, а кад га и оданде добије, онда на другу, а корак исти.

Пођем и ја с њиме. Он ћути, и ушка магаре. Исти, путљиви Јове, помислим, и станем га запиткивати да ли му је жив татко, браћа; кога има дома, и јесу ли још на Бећир-пашином чифлуку.

— Тамо... Татко умре, а браћа, и... е-е! одам-но умреше сви, во један дан.

— Како у један дан?

— Кога беше она ђурултија... камитско време, аскер попали, изубија и жени, и деца, и све...

— Па како је онда било, Јове, како?

Он ме погледа, махну руком као да је то већ било и прошло, ушну магаре, и после подуже почивке мрзовољно каже:

— Тако. Беше ноћ спрам Илин-дан. Дојдоше планинци и селани други, много; удрише пушки, удрише. Ћаје не беше на чифлик. Нама помладима ни рекоше да одимо с ними; жени, деца, старци да оде в' планина, да земају леб, жито, колко може од дома... Запалише пашина кула, ћајин конак, амбари, слама, сено. Викаше: „Живела слобода; ове је све ваше!“ Један стар, наш, Бог да му душа прости, им рече: „Што палите, море, што горите, што нас терате в' планина, ако је ове наше!“ Тој час го убише; с три куршуми го убише... Ето така... Беше и пројде и то, — каже, ушну магаре, удари га с једне и друге стране по сапима да не криви, и ућута. Обојак на поцепаном опанку леве ноге беше му се извукао позади код пете за читав чеперак, и, шљапкајући га по нози, повлачаше се и по путу дизаше прашину. Он једном застане, згази обојак десном ногом позади леве, и ову одби да га извуче, али не могавши, продужи даље. Ја поред њега. Идемо подуже ћутећи. Он поче-сто ушка магаре и гура га и рукама.

— А како после, Јове? наставим ја запиткивати.

— После, тако, — одговори после десетак корака. — Дојде аскер в' планина. Наши мало имаје оружје; јабанџије побегнаје; наши се бише мало

со аскер, аскер много и' опколи, и' изопра; покла после и жени, и деца... Цела година не се одише од смрад во наша планина. Немаше кој да и' закопа... Коске, коске, и денес има. Тоба моји загибоше.

— А ти?

— Ја... ја останаф, ете... во једна шупља буква се скриф... После дојде Шериф-ћаја, не сабра што бесмо останали живи и не однесе на чифлик... после нас изброја: чини ми се двадесет и неколико немаше, загубени, а тријест и девет живи.

— А после?

— Што, после?.. Немаше жито, после; изгорено беше све. Бог да прости Бећир-паша, испрати ни од Солун, не знам од куде, те не умрефме та зима.

Наићосмо на друму на гомилу сељака и сељанки, кулучара, поправљају друм. На магарићима натовареним празним гасеним кантама, по једну са стране, доносе песак и шљунак са језерске обале да насипају велике пролокане рупчаге и уравњују друм, — таман као кад ко ораховом љуском мери сламу. Један Џинџарин у дугој антерији, преко насипа на ледини, точи вино, — донео два бурета из вароши на продају. Неколико војника коморџија застали ту са мазгама, служе се наизменце једном зарђалом оканицом од тенећке. Бледуњави, риђи, необријани Џинџарин, умотана врата белим пешкиром, нуди пролазнике, виче:

— Хајте, људи, јевтино чисто вино, к'о балсам!

— Чекај, Јове, кажем му кад наићосмо према њему, и поручим пола оке. Он инстинктивно заста, а магаре ни корак даље. — Од бољег ако имаш, — кажем Џинџарину.

— Добро је, господине, к'о балсам; чисто све.

— Без труња, каже један од војника спуштајући оканицу са усана.

— Од грозје, брате, од грозје, Бога ми, крсти се овај и куне.

— И од језера, и од језера, имитира други коморџија, и поручује још једну оку.

Јове жудно прихвати полоканицу, убриса рукавом влажан нос, повукав чкакљиве бркове на једну страну, а затим рукав о бедро, искапи је на душак и дубоко одахну, — а све окренут леђима нама.

— Хоћеш још мало, Јове?

— Доста је, доста, каже и штапом појаче ода-лами магаре по рањавој ртењачи позади. Оно се грчевито пови задњим делом и пође као на штакама.

— Још сто драма, кажем му, погледајући га позади где му при корачању маше испао обојак на пети и диже прашину.

Он гурка магаре и рукама, да одмиче, и гунђа:

— Доста је, доста; се забавиф, ће ме кара ага. Цинцарин, већ готов, притрча и даде му сто-драмник.

Искапи и то, па ме погледа као да се опрашта, а не рече ништа. Магаре опет доби по један ударац и с једне и друге стране да не криви. Кад га пристигох, он ме погледа испод ока, ушну магаре, и онако погнут, погледајући једноставно у његову рањаву ртењачу позади, вели:

— Се забавиф, се забавиф; ће ме кара ага; а ова, сирото, гладно.

— Има времена, Јове, има. Ваљда нису и сад толко лоши твоје аге? Који вам је ћаја?... Жив ли је онај, постарији, како му беше име?

— Умре, Шериф-ага, Бог да го прости на његова вера... Беше аран. Сад је син му, Мислим-ага... Тој умре, Прво-Српско. Се уплаши, сиромаф, наставља Јове нешто живахније, а све гледа непомично позади у магаре, ушка га почесто и гура-руком.

— Зашто, како се уплаши?

— Така, се уплаши... Дојде прво једен забит с наша војска... Прво-Српско. Други ћаји избе-

гаше; тој остана. Не му рече ништо забит; не го кара, ама тој се уплаши... Му рече: да си одиш дома-ти; ово је од денес од чивлигари све: и ниви, и ливађе, и амбари, цел чифлик... Се уплаши, сиромаф, не ојде дома-му, умре овде.

Поћута мало, па се засмеја у себи полугласно, заклонив шаком уста, а потом ушну магаре и дода: — Поделифме чифлик: и ниви, и ливађе, и све... После, ништо!

— Како ништа?

— Уш!.. Уш, бре, мрдни!.. Ће ме кара ага; се забавиф.

Поћута, па одговори:

— Така, ништо. Та пролет дојде од Бећир-паша син му, и једен полиц, и џандари, и му да-доје цел чифлик на једен Вла', Сотир, Сотир му беше име. Тој после беше ћаја... Поган, лош. И ноће нас тераше да работиме. Жива стока распро-даде, за себе... Лош... И на р'з одеше...

— Што се не жалите, море Јове?

— Што ће се жалаш?... Од град му идеше гости, гости, и од ућумат, и џандари, и полици... Све-кој пазар носефме в град, ними, пешкеш, кокошки, јајца, мас... Што ће се жалаш!

Одједном заста, загледа се десно у једну го-милицу камења и прошапта:

— Ето, заборавиф, па се поче крстити; десе-так пута се прекрсти, и пође.

Што ли се крсти? Нема онде развалина цркве, манастира.

Али он сам настави:

— Заборавиф; не купиф свећи... Палиме онде свећи. Пет војници наши, српски, закопани се он-де. И' убише ћаји од Јашар-бега.

— Кад то?

— Прво-Српско; пре да дојде Бугари... Млади, млади... Пет... Уш. Уш, бре, ће ме кара ага; се за-бавиф...

— А како са Бугарима, Јове?

Он опет ушну магаре и одмахну руком:

— Како?... Од прво, и тако и тако. После земаше без пари све: и жито, и кокошки, и млеко, и жива стока, и јајца, и пиперке, и лук, и патлиџани... све. За мало ће умрефме од глад, да се позабавије овје наши. Закопвефме жито в земја; крисмо во ђубре, во најлоша нечистота... И умреше; доста наши умреше од глад. — А ти куде 'вако? погледа ме сад тек уочљиво и јачим нагласком упита.

— Онако, Јове, у шетњу. Па се ето нађосмо с тобом. — хтедох рећи: мило ми је, али ми реч запе, јер ми привуче пажњу обојак леве му ноге где се повлачаше за њим уз корак по путу, дизаше прашину и шљапкаше га позади по голој лисњачи, те скренух питање на децу: колико их има, и јесу ли одрасла.

— Две женски, и једно м'шко... два тринајс години. Дете ми чува свињи; ћаја ни даде изим од лани да држимо по некоја на полу.

— Да делите?

— Ће продајме, и ће делиме. Само за нас да не колиме, да им не смрди на аги.

Погледа у сунце, ушну магаре и удари га штапом два-три пута, а затим и рукама погурну и забринуто понови:

— Се забавиф, се забавиф, ме забави онај господин и прасе. Ће ме кара ага. Ми рече порано да дојда... А и ова, грешно, гладно, не оди... И жена ми изгризе уши.

— А зашто, Јове?

— За прасе, де!... што му однесоф на господина од ара... арамна... како се велит?

— Па?

— Изгризе ми жена уши.

— Зашто? Чије беше то?

— Моје... и моје и од ћаја; после пак од господина... оној.

— Како то: и твоје, и агино, и господиново?

— Така се случи... Уш, море, мрдни!.. Така се случи. Дојдоше гости на чивлик куде ћаја: полиц једен, тај господин од арамна — како се велит?

— Од аграрна реформа.

— Еј, де: тој, — што дават земја на бегови... И други, и други, и џандари. Се веселије цела ноћ: и вино, и ракија, и ђупци с топани, и свирки. Големи гозби бег и ћаја им зготвија... А други ден, после ручак ће си оде. А Трајко мој истервеше тој час свињи за да пасе. Тако се случи: го сретеше во двориште. Виде оној господин од арамна прасиња, мали имаше шес моја прасица... и од брачеда ми Риста четири. Така се случи... Уш, уш, мрдни!.. Велит господин: „А-а бег, ти да имаш прасиња мали и да не ни испечиш једно?... Без прасе нема гозба.”

И Јове покри шаком лице и засмеја се полугласно, а никако у мене не погледа, и мало погну-те главе у стопу иде за магаретом, ушка га и гура почесто, па после приличне почивке настави:

— Беше им зготвил ћаја и гуски пржени, и кокошки, и татлији, и јаганца печени... Ама онај господин ће беше белћим повеће тргнал вино... како ја денес, те ето се забавиф... Уш, уш, мрдни мало!.. И бег пијет вино; беше и тој ћефлија. Им рече: „Ево изберите по једно и земите си дома... или пак, нека ви донесе... ће ви испрата ја.” Изабраше моји три: једно полиц, једно тој господин, и једно једен џандар; од братчеда-ми Риста, две. И' натовариф ја на магаре, во кошоји, и и' однесоф в град. Полиц ми даде једна банка; џандар једна и пол; господин од арамна ми го врати: — „Рани го, ти, дома-ти; чувај го, ће ти платим, и ће ти кажим кад да го донесиш.” Го вратиф дома; го раниф, много го раниф. Порасте; ама ми изеде много жито. И жена ми изгризе уши: „Носи го, носи го”, вели, па вели. А ми изеде много жито; немаше веће за нас... Денес, ето го однесоф. Тој не беше дома. А жена му, једна дебела, се лути: нећи да

го земи, вели: „Несме ти рекли; што го донесе! Имам две-три, ми донесле од села, ми ископаје ово двориште. Носи го назад!” И ја, што да пра-а! Дома, жена-ми изгризе ми уши; а ми изеде и жито; немам жито. И ја чекам, чекам, на сокак куде врата. И за те се забави. А и ове гладно, — ушбре! мрдни, мрдни мало!.. Доцно дојде господин. И него го искара жена-му, ко мене моја-на... Виде — не виде, господин ми рече да го однесам на пазар, со један измећар његов, да го продајме. И го продадохме, осомдесет и три банки го продадохме и му донесохме господину. Тој ми врати тринајсет банки: седом за мене, ми рече, што су го ранил, и шес да му дам на ћаја, негов дел. — „Нећу, после да ми речи: цаба ми го зел, господин” — ми вели. Мене једна повеће ми даде. Жито пак беше моје; много ми изеде. Берићат-врс’н и од ове. Купив ето од тије пари опинци за дете — и показа штапом на прљаву искрпљену торбицу на самарици из које вири фаша нештављених, длакавих опанака поред руковети празилука. — Оно го пасеше; жене-ми, ето, прас купи, и сто драм гас. И две шамлији за ћерки-ми: Спаса и Арса...

Ћа погледа у сунце, гурну магаре обема рукама позади и удари га штапом јаче. Оно се пови задњим делом, згрчи, и тиме још успори корак.

— Се забави, се забави: ће ме кара ага; а ово грешно је гладно, не оди, — вели, и настави учестано ушкати га и гуркати.

Пођох још неколико корака, ћутећи, с њим. Не знам шта да га питам, те застанем и кажем му:

— Јове, да се вратим ја... Збогом! и пружим му руку.

— Врати се, врати се... Уш! мрдни!

И не погледа ме; само покретом руке, као кад се човек нечега отреса, подиже је мало према себи као за опроштај, а потом спусти на рањаву ртењачу магарега позади, погурну га, настави ушкати, и одвоји се.

Застанем тако опружене руке и гледам за њим. Из поцепаног опанка испао обојак, позади маше при кораку, удара му по голој лисњачи дроњаве ногавице чакшира, повлачи се потом по путу за њим и диже прашину. Издрто гуњче са капуљачом на њему спало, склембесило се до испод рамена. Кроз подерану капу на темену вири прашљива, улепљена коса. Ушка магаре, гурка га непрестано рукама позади и помаже тиме у ходу.

Пођем назад, Нешто ми тешко. Срећом, поглед ми изненада привуче манастирчић Светог Еразма, одмах ту, лево, преко друма у стени. Сину ми погодна мисао, и ја се журно успнем њему, купим и припалим две воштанице, молећи свесрдно Св. Еразма да умилостави Јоветова ћају да га данас не кара што се забавио. Па се онда спокојно, што ми се даде тако прилика да помогнем Јовету, вратим дома задовољан.

САДРЖАЈ

	Страна
Вечито дужни	3
Сеоски писмоноша	21
Печалбарова жена	35
Покојни Алија, лулар	55
Оскрнављено братство	73
Јове наполичар	89

